ZDENKA JUŠIĆ-SEUNIK

JEDNA ŽENA

NAPOMENA

Djelo je dovršeno godine 1940. dakle u vrijeme, kad su politički i društveni problemi zajednice zazivali rješenje.

ZDENKA JUŠIĆ-SEUNIK

JEDNA ŽENA

ROMAN

„SVJETSKI PISCI"

IZDANJE:
NAKLADNOG ZAVODA ANTE VELZEK
ZAGREB, BULIĆEVA UL. 12 - BRZOGLAS 35-73

Tiskanje i razpačavanje dopušteno odlukom Državnog izvještajnog i promičbenog ureda br. 18153/42 od 7. XII. 1942.

ZAGREB 1942.

Tisak: Hrvatski tiskarski zavod d. d. - Zagreb, Frankopanska 12

I. DIO

I.

Dan se skriva iza plavih sutona. Umoran i težak sagiba glavu, na koju padaju ugasle boje neba. Još se isparuje vrućina dugih sati, neobična žega kasnoga ljeta. U sobi je zagušljivo; otvoreni prozori uzalud dozivaju malo svježine.

Vuče se kroz zrak dim mnogih popušenih cigareta, a nedogorjeli ostaci puše se na stolu. Na pladnju mirišu zrele kruške, njihov je miris tako sladak, te bih najradije zagrizla u njihovo žuto meso. Danas sam ih sama ubrala u vrtu i donijela u kuću. Sazorile su ranije, nego što se to događalo prijašnjih godina i toliko ih ima, te se grane svijaju pod njihovim teretom. Danas sam uopće dugo lutala izvan doma, šetala sam kroz selo i ležala u travi u vrtu. Bilo je tako lijepo pronijeti korake i dušu kroz taj kraj, u kojem su protekle godine moga djetinjstva i rane mladosti. Ima nešto posebno u tom, kad oči primaju u sebe slike mjesta i ljudi, iza kojih se natiskuje u svijest sjećanje na prošle događaje — sjećanja, koja ne izgubiše na snazi. Mislila sam doista, da sam mnogo toga zaboravila — vjerovala sam, da je vrijeme izbrisalo bezazleni sadržaj mnogih mojih radosti i nepojmljivu gorčinu raznih tihih žalosti. Kako mi je čudno, a istovremeno i drago, što sad vidim, da nije tako! Kako je neobičan susret duše sa svim onim, što je raslo iz nje, iz života, iz krvi! Susrećem to, što je bilo moje i disalo mojim dahom i prilazim tome, u početku nekako nesigurno i plaho, a zatim sve bliže. Gle, u ovoj sobi, kroz koju se već šulja mrak, sjedi sad sa mnom djevojčica, čiji se pogled širi, kao da bi htio obuhvatiti sve oko sebe, u kući i izvan kuće. Sa mnom je to dijete, koje se pomalo plaši tih sutona, u kojima se stišava nemir i svi glasovi, ali nikome ne bi priznalo taj strah. Mala je pala trčeći i ozlijedila koljeno, ali i o tom hrabro šuti, kako je ne bi ukorili zbog ku-

kavnosti. Zašto joj se rugaju dječaci, a ona zna, da nije zaslužila tu porugu? Zašto sjedi u sobi, u kojoj odrasli kod stola nešto važno pričaju, puše i piju, a na nju jedva da se obaziru?

Gledam stare fotografije u okvirima po zidovima, slušam kako tiktače stari sat na komodi i sjećam se, kako sam uvijek promatrala s nekim strahopočitanjem okretanje njegovih kazaljki. Taj sat otkucava vrijeme uvijek jednako, sada kao i onda, a pogledi sa fotografija zure u mene. Što se ovdje promijenilo, otkako sam posljednji put ovdje boravila?

Moji znanci kartaju i buče, jasno je, da sam opet suvišna, kao i nekad. Netko mi reče, kako mu se čini, da je sa mnom teško razgovarati. Bit će da ima pravo, ali to je valjda zato, jer se njihova misao dotiče stvari, koje me nimalo ne zanimaju, pa treba da se naprežem, da ih u tom slijedim.

Ima tople i ponešto bolne miline u ovom predvečerju, koje već pali prvu zvijezdu nad krovom mojega staroga doma. Oko mene je buka i smijeh, ali to ne upada u tišinu, koja polako spušta dobru ruku na moje srce. Zatvaram oči, a na vjeđe mi sjedoše sni kao cvjetovi, koji ponovo otvaraju svoje čaške, jer cvatu upravo pred noć. Ja polazim opet starim i dobro poznatim putovima, opet ulazim kroz vrata, koja kao da su priškrinuta upravo čekala, da kroz njih prođem. Slobodan je moj korak, slobodan i lak i ne osjeća tvrdoću zemlje. Moj glas zove, prodorno i zvonko; ne može biti da ga ne čuju. Prošla sam preko uskoga mosta — samo taj kratki most trebalo je da prođem i već sam stigla u onu zemlju, koja čuva dio mene. Tamo žive čuda, koja to nekada nisu bila — tamo su moje stope ostavile trag, po kojemu sada idem. Stoji moj otac tamo, snažan i visok i njegov veliki lik još je veći prema mojoj sićušnosti. Moji se drugovi utrkuju i viču, domahuju mi i odmiču tako brzo, da ne mogu za njima. Sjedim u pijesku, igram se njime, gradim neka čudna zdanja. Kamo vode putovi iz moga svijeta?

Smije se rumeno mjesečevo lice, što je palo u vodu rijeke, htjela bih da ga izvadim odanle i nagibam se nad vodom, koja kvasi moje noge, pa osjećam kako zebem od vlage. Na granama drveta, koje je raširilo svoju krošnju nad rijekom, u tim granama, što se visoko uzdigoše k nebu, trepere maljušna svjetlašca zvijezda, pa ni njih ne mogu dohvatiti.

Mrak je. Ostala sam duže napolju, nego što sam smjela i sada plačem, jer sam sama, jer se toga bojim i zato, jer nitko ne vidi moje suze. Kada ću stići kući, kad je ona tako daleko i nikoga nema, da me uzme za ruku i povede?

Cvatu sni na mojim vjeđama.

Jesam li ja to, što sam sada ili ono, što sam bila? Prošlost se pretače u sadašnjost, sadašnjost u prošlost, osjećam njihovo čudesno naglo spajanje, od kojega mi se magli u duši i znam da to, što je nastalo tim tokom, kuca o moju svijest i odvodi me sa sobom. Ne pitam, kako ću dugo ići, ni kamo ću stići.

Ja šutim i slušam.

Netko je zastro moj pogled, da ne ponire u obličja ljudi, kojih je blizina uza me. Netko mi je donio na ispruženim dlanovima iskru sunčana zlata, koju je spasao za me prije, nego što bi nestala za oblakom i u noći.

Razbudile su se čežnje, razigrali osmijesi. Na ugarcima snova dižu se zanosi i boli. Kroz vrt ide šum nečijega glasa i nečije kretnje, ma da stvarno nikoga nema.

Skupila sam rasute bilješke, neke bacam, druge spremam. Sada tek opazih, koliko toga prije nisam vidjela i kako sam mimo toga išla u neznanju. Ali možda to, što danas znam, nekada i nije bilo važno i živjelo je pored mene u sjeni i hladu.

Zamire dan. Čudni su svi oblici poznatih mi stvari. Sve je mekše i bliže.

Zrcalo odrazuje moj lik: obrazi su mi upali, u kosi već sjaju bijele vlasi, samo se oči osmjehuju toj slici, drugome i — sebi.

Mirišu kruške. Sutra čim svane, opet ću ih brati. Sutra? Eto, stojim između onoga, što se zove jučer i nekad, i jednoga novoga jutra.

II.

Blistavo sunčano poslije podne. Proljeće je sišlo u selo, rastopilo posljednje ostatke snijega, propupalo u krošnjama, zažuborilo u vodama, oslobođenima od leda. Proljeće je izmamilo jaglace, zazelenilo se u mladoj travi i raspjevalo se u srcu.

Dijete se privilo uz oca i ovilo mu ruke oko vrata. Stislo se u njegovu naručju, prislonilo glavu uz njegovo lice i svaki put zadršće od prepasti, kad ga otac, široko se smijući, baci u zrak i dočeka na ruke.

— No, Bela! Draga moja, hrabra djevojčice!

Tihim koracima, kao da se boji, da ne smeta i samom svojom prisutnošću, majka obilazi po sobi i poslužuje goste, neprestano užurbana i zabrinuta. Otac se zabavlja sa mnom i pokazuje me strancima, a majka donosi na stol vino i jelo i smiješka se nespretno i nekako zbunjeno. Ona je tako blijeda i čini se umorna, ali ne će da to prizna, pa ako i sigurno znam, da ne voli prisutnost tuđih ljudi u kući i da najviše od svega želi mira, ipak popušta očevoj volji i nikada mu ne protuslovi.

Mene su obukli u novu haljinicu, kao za svečanu zgodu i svezali mi vrpcu u kosu. Gosti mi se dive, hvataju me i mame k sebi, no ja se nedam i čvrsto sam se stisnula uz oca u strahu, da me odanle ne otkinu.

— Kako je narasla! — čude se ljudi i nude me slatkišima i voćem, koje ja ustrajno odbijam. O, sigurno bi bila dobra ona naranča i kolač bi zacijelo prijao, kad se to blago ne bi skrivalo u tuđim rukama, što se, šireći prste poput grabežljivih ptica, guraju i pružaju prema meni. Otac se mršti zbog moje odbojnosti, u njegovu se čelu usjekla bora, koju poznajem: znak zlovolje i skore srdžbe. Rado bih to popravila, jer volim oca, no zar on doista ne vidi, kako su mrska i smiješna lica oko nas i kako

mi svi oni, tepajući slatko, govore neke nesuvisle i sasvim nepotrebne riječi?

— Bela već mnogo toga razumije! — čujem oca, kako me hvali. — Opet je naučila na izust jednu pjesmu . . .

Majka je stala kod stola, otirući rukom čelo i uzdahnula, kao što to čini često, a da ne znam zašto. Ona me gleda kao da čeka i u njenim je očima skrivena molba. Trebala bi da budem krotka, a toliko puta prkosim. Trebala bi da budem kao ona i da ne odbijam, što traže od mene.

Majčine su oči tople i mile i voljela bi ih, samo kad ne bi bilo u njima te nesvijesne pokornosti svemu! Bile bi mi drage, kad se u njima ne bi odražavao stalni strah zbog mene, zbog svakog mog čina i gotovo i zbog svake kretnje!

— Zaboravila sam pjesmu! — odgovaram ocu i doista ne varam ga. Tako je, da se više ne sjećam njezina početka, a i kako bih sada mislila na to, kad bih htjela da pojurim k drugovima, što se već dugo igraju napolju.

Steže me svečana haljinica, stidim se vrpce u kosi — nesnosno je sve to, što me na neki način odvaja od drugih i zbog čega mora da otrpim i mnogu porugu djece. Tijesni su mi zidovi stana i — usprkos proljeću — ja zebem.

Otac me je spustio na pod i provukla sam se iz sobe, kad se u jednom času nitko nije obazirao što radim. Bježim krišom, kroz dvorište i vrt do ograde, u kojoj smo probušili rupu i prislonivši nos uz tu škulju, dozivam susjedova Tomu.

— Hoćeš li na rijeku? — pita me on, odgovarajući na moj doziv, ali se odmah zatim prezrivo nasmije. — No tebe ne puštaju tamo!

Dakako da ne ću priznati, da je u istinu tako, pa rumena od neprilike uvjeravam dječaka, kako mi nitko ništa ne brani i kako smijem s njime poći.

Mi trčimo dakle, a ožujski vjetar trči s nama, mrsi nam kosu i zviždi radost. Objest je u našim

nogama, a sjaj i vedrina klikću nam u srcu. Najljepša je igra na mostu, pod kojim je rijeka nabujala od proljetnih kiša. Najljepše je tamo, gdje se slobodno utrkujemo, uživajući, kako šumi voda pod nama, u koju bacamo kamenje i po kojoj klize naše lađe, kojima smo mi graditelji i kormilari.

Skidam cipele i gazim uz rub, gdje je plitko, voda je još mutna i hladna, no ja sam življa i nemirnija od svih drugih, mene privlači to, što ne bih smjela i hoću da i drugi vide, da nisam kukavica i da se ničega ne bojim.

Dječaci su mi uprljali haljinu i poderala sam je na jednom mjestu, ali nitko od njih ne smije primijetiti, kako slutim, što će biti kad se vratim. No Franjo ,naš drug, iako stariji i glavom viši od nas, prilazi k meni i već izdaleka hihoće zlobom.

— Ti si pobjegla! — on upire prstom u mene, glasan je i veseli se, što svi mogu čuti što govori. — Kod tebe je kod kuće graja. Ana se prijeti, da će biti zlo, bude li morala doći da te odvede.

Ja stojim sasvim mirno. Moji drugovi me okružuju, prestala je igra i spremni su da se sad rugaju sa mnom. Ta zar nisu imali pravo, da nisam kao oni? Zar ja imam njihovu slobodu, da odlazim bez pitanja i da se igram, s kim i gdje hoću?

— Hoće li te tući? — netko se cereka, udariti bih ga mogla radi toga, no moje se ruke bespomoćno stišću u šaku. Mogla bih proplakati, ali to ne smijem, jer bi se onda ovi drugi rugali još jače.

— Kod nas su gosti! — silim se, da ne otkrijem pred njima svoju muku. — Zato moram kući.

Pršti smijeh iza mojih leđa i slušam ga na čitavu putu dok se vraćam. O, kolika srca znaju biti svijesno nesmiljena i kruta! Sjedam na prag kuće, udaram nogom kad me pokušavaju odvući unutra. Postala sam zla, kako tvrdi Ana pa zove majku. Ne okrećem se, ali osjećam tihi korak majke i njezin dah, kad se nagnula nada mnom.

— Ti, nesmotreno dijete!

Ogorčeno se otimam, da me privuče k sebi. Njezinom je krivnjom prekinuta moja igra — njezinom krivnjom izguraše me iz onoga raja . . .

— Otrčala si bez kaputa, nisam znala, gdje da te tražim! Briga raste u majčinu pogledu i u šaptu, što se ovija oko mene.

Zgušćuje se njezin jad, kojemu doduše ne vidim razloga, baš kao ni mnogo puta prije, ali je uza sve to iskren i težak.

— Nemoj više, Bela!

Ne slušam je i ne ću da je slušam. Rugali su mi se, ona to ne zna, a kad bih joj to i rekla, ne bi smatrala, da je to nešto važno za me. Uopće, odraslima tako malo vrijede suze i žalosti djece! Oni misle ipak samo na sebe!

Samo je otac drugačiji, on nije takav, kakvi su drugi.

Istrgnula sam se majci i otrčala sam od nje.

III.

Ugledan je čovjek u našem mjestu šumar Stanić, moj otac. Naša je kuća jedna od najljepših, u glavnoj je ulici, prostrana i s mnogo soba. Otac je dobio tu kuću kao preostatak nekadašnjeg velikog imetka roditelja moje majke. Vinograd i kuća, koju je otac kasnije proširio i pregradio, jer mu se onakva, kakva je bila, činila odviše malena i tijesna, to se još spaslo u vrijeme, kad se majka udavala. Djed, gostioničar u selu, upustio se, naime, u neke spekulacije, koje su sve pošle po zlu, a zatim je pustio, da mu i karte preostalo raznesu.

Moj je otac došao ovamo kao mlad činovnik iz grada. Majka je bila lijepa, samo uvijek neobično plaha i povučena. Da li je voljela oca? Vjerujem da nikada nije bila sposobna da upozna osjećaje, koji bi prerasli brane, koje postavlja razum i mirni pogled u budućnost. Sređeni i umjereni tok njezina života nije ni u mladosti nikada ništa narušilo. Bila je poslušna i beskrajno privržena narav, koja se bez mnogo zahtjeva potpuno privija uz čovjeka da diše njegovim dahom i da, u dubljem smislu, i nestane u njemu.

Otac je želio mnogo djece, a naročito to, da mu majka rodi sina. Mnogo godina ostali su međutim sami i tad sam tek došla ja, a bila sam usto boležljiva i slaba.

Nije čudo, da je u našoj velikoj kući često tako pusto.

Eto jedne uspomene na te dane:

Sjedim u dvorištu, popločenom i pomno očišćenom od prašine i od svake travke, (naše je dvorište jedino tako uređeno u mjestu) a meni sučelice sjedi baka, majka moje matere, koja poslije smrti djeda stanuje s nama. Vezem stoljnjak i treba da

dovršim ugao, a znojni i umorni prsti lijepe se uz iglu, što nespretno bode platno.

— Još malo! — bodri me baka, kojoj je dužnost da bdije nada mnom.

— Ali pazi, kako radiš. Bila bi sramota da tvoj posao bude u školi gori od drugih.

Ne smijem se dakle maknuti odavle, dok ne budem gotova, ali time još nije završen raspored rada, koji mi krade najveći dio dana. Pored škole učim i strane jezike i po čitav sat vježbam dosadne etude na starom porodičnom klaviru.

Opažam, kako me mnogo puta promatraju ispitljivo i s nekom stravom. Doista, učenje mi ne zadaje većih tegoba, ali bude koji puta, da nerazumljivo drugima, odbijam knjigu i da tvrdoglavo zbijam šale. Bude tako te sviram sve od reda krivo, prsti kao da se na tipkama drvene, a od gramatičkih pravila baš ništa ne pamtim. Ima takvih dana, kad me više nego obično guše tuđi nalozi i sve ono, što mi brane radi nekih svojih razloga i tada mi se zabada u srce metalno hladni i reski zvuk, koji prati njihove riječi. Mrki zastori spuštaju se između mene i drugih, dijele nas prostori golemi i sve veći, u očima se crne sjene. Katkad sagibam glavu i slušam, što drugi ne čuju: tihi cvrkut ptice pred noć ili šum vode i vjetra — katkad pomamno udišem miris zemlje, kojoj su njedra natopljena rosom i tad, nezapažena od drugih, trčim kroz polja i šumu. U kući se često bojim i prvoga mraka, a napolju ne poznajem straha, ma da osjećam, kako sam malena i sitna, kao treptavi zvuk u melodiji, koju se rasipa u daljine.

I sada dok vezem, a vez mi ne ispada ni pravilno ni lijepo, gledam mimo tih šara vunice, žive boje mojih dragih lugova. Baka umije da mi priča, kad se neki put u večer prikrade mojem uzglavlju, ona umije da govori tako lijepe i tako zanimljive priče, da bih je slušala sve do jutra. Sad je međutim šutljiva i češće pogledava prema kući. Majka leži, nije

joj dobro, no ona tako mnogo pobolijeva, te je čudo, bude li koji dan, da je ništa ne boli.

Njeno krhko zdravlje traži obzire od svih, pa i od mene: ne smijem bučiti u dvorištu, da joj ne smetam, a zato i druga djeca rijetko k meni dolaze. Ne smijem je ljutiti ni uzbuđivati, jer njoj to sve škodi, a dogodi li se to ipak, osjećam se odgovornom, ako joj poslije bude gore. Svakako, to je vrlo mučno. Svršila sam posao i izmolila baku. da me pusti. Velik je razlog, što se moram žuriti: otac je obećao, da će me povesti sa sobom u šumu i rekao je, da će na raskršću ceste, što izlazi iz našega mjesta, pričekati na me.

Opomenuo me je, neka budem točna i zato se žurim.

Od jutra mislila sam već na tu šetnju s ocem i jedva sam dočekala taj čas. Lutat ćemo, između drveća, otac i ja sami, verat ćemo se po uskim puteljcima, krčit ćemo si put kroz šikarje. Otac će pričati o zečevima i o jelenima, lišće će šuštati pod našim nogama, možda ću ugledati i vjevericu u kojoj krošnji.

Jurim u susret ocu i sva sam već zadihana od žurbe i od bojazni, da ne zakasnim. Jurim i veselim se, kako ću istrčati pred njega i kako ću mu se javiti već iz daleka.

Ali oca nema.

Ne vjerujem da je tako, zovem ga, (možda se namjerno sakrio) a onda se opet vraćam dio puta. Napokon, moglo bi biti, da se negdje zadržao i da će još doći . . .

Izlazim pred njega, izvirujem, čekam.

Prolaze časovi.

Obećao je doći. Održat će obećanje.

Gledam u naoblačeno nebo, što se nadvilo nad mojom glavom, nestala je moja burna radost od malo prije i sada brizga tuga. Ako je zaboravio!

Ne znam, koliko je već vremena prošlo. Još stojim i čekam, još se nadam, da ću ga ugledati, kako

se žuri prema meni, ali onda mi postaje sve jasnije, da uzalud očekujem i da on ne će doći.

Postalo je hladno i smračilo se. Idem kući, idem sasvim polako, a čemer je zarinuo nokte u dušu.

Bez volje polazim za svijetlom, koje razabirem u kući i ulazim u sobu.

Tamo je otac. Sam za stolom.

Natače vino u čašu, njegovi se obrazi žare, oči su mu tako čudne i mutne pa gledaju u mene, ali i kroz mene gledaju, tko bi znao kamo.

Obradovao se, kad me je ugledao.

— Djevojčice — uzima me na krilo, kao da sam još posve mala i gladi me po kosi, a iz ustiju mu izbija dah vina i to je ružno. — Djevojčice — on me polako ljulja na svojim koljenima, smiješi mi se i stišće moje ruke u svojoj ruci, a glas mu smiješno i tugaljivo pjevuši.

Hoću da mu kažem, kako me je danas prevario za jednu radost, kojoj sam se nadala — hoću da mu pričam o svojem razočaranju i bolu, ali odjednom slutim, da otac to nije učinio namjerno, pa šutim.

— Gledaj! — on me je podigao i ponio pred police i ormare pune knjiga. — To sam nekad nabavio, to će biti tvoje! Što ja nisam dospio, to ćeš ti . . .

Prekinuo se, nasmijao na silu i odmahnuo rukom.

IV.

Toliko se toga ne da izraziti tako jasno, da bi drugi to razumjeli. Tolike tuge bole, a ne možemo reći otkuda naviru, kao ni to, kuda nestaju. Ima misli, što zastaju, te ne dospijevamo da im damo u svijesti ni oblik ni vrijednost.

Djetinjstvo je hod kroz svjetove tajna, hod s velikim očima punim pitanja, koja se isprepliću i izmijenjuju. Ništa još ne zori u nepobitnom saznanju, ništa još ne otežava u konačnom iskustvu, kojemu ne vidimo kraja.

Djetinjstvo je zlatni leptir velikih krila, što blista na suncu, ali hoće li ta krila ostati čitava, dok ne proleti svoj čitavi put ili će ih netko bezobziran prije pokidati?

Poklade su. Priređuje se zabava u prostorijama gostionice, koja je nekad bila vlasništvo moga djeda. Zima je nahukala stakla na prozorima, iza kojih izvana gledam, kako se kite sobe lampionima i girlanadama oko zrcala i svjetiljaka. Sviđaju mi se ti raznobojni papiri, veselim se maskama, koje će doskora ovamo ući i razmišljam, otkuda ću dovući haljine za sebe, da se preobučena u njih pomiješam među ostale.

Zanima me pokladna povorka, ispitujem, hoće li biti u njoj svirača s velikim trubljama i bubnjevima, kakve sam negdje vidjela na slici i hoće li oni zastati i pred našom kućom.

Moji se također spremaju na zabavu, samo hoće li majka biti kao kod kuće zamišljena i tiha?

— Lijepa ćeš biti, Terezo! — veli otac, ne znam, govori li on ozbiljno ili se ruga. — Sjećaš li se, kao onda, na onom plesu?

Osmijeh je kliznuo majčinim blijedim licem sagnutim nad švelo i učinio ga mlađim i ljepšim, a ruke tanke i prozirno bijele, sa spletom jasno plavih žila, zamjetljivo doršću.

— Kao onda? Tako je to davno, Pero!

Njena se uska ramena uvijaju, kao da ih pritište teret, sva je opet zbunjena i plaha.

Slušam njezin glas, koji ostavlja dojam, kao da ne postoji sam za sebe nego kao neka tuđa jeka. U njemu nema zanosa ni čvrstoće, sve je tako krhko u stalnom sakrivanju sebe iza nečijih širokih leđa.

— Je li tebi drago? — pita je otac, pa kao da sumnja nadodaje: — Mi ne trebamo ići, ako ti se ne mili.

— Kako ti hoćeš — odgovara majka, a njen izgubljeni pogled bespomoćno vrluda. Ima u nje takvih skršenih gestova, zbog kojih se za nju strašno stidim.

— Zašto nisi rekla, da se ne veseliš zabavi? — pitam je, kad smo ostale same. — Zašto to nisi rekla?

Ustuknula je zaprepaštena. O, sad vidim, da ona ne bi ni imala odvažnosti govoriti po svom uvjerenju i u svoje ime i da je plaši to, što sam ja drugačija, nego što bi po njezinom, trebala da budem.

— Bilo bi bolje — postala je stroga — da ne pitaš toliko i da više slušaš. Ti si žensko dijete, a tako si divlja!

Što da joj kažem? Prkosno se smijem, a u istinu sam snuždena i ne mislim više ni na klaune ni na povorku trubača.

U meni raste nešto gorko: prva slutnja samoće.

Napolju prši snijeg. Zameo je sve putove, posrebrio sve ceste i krovove. Duboki mir pada sa snijegom, kojega se krupne pahuljice lijepe uz moje odijelo i obraze. Prolijeću vrane, zagrakću, onda opet utihnu. Suton se odbija o bjelinu snježnoga plašta nad selom — ova noć bit će divno svijetla. Ujeda studen i postaje sve hladnije, meni se smrzavaju prsti i nos, a ipak si probijam put po cesti, kojom još ničiji koraci nisu pošli ovu večer. Pravim grude od snijega da njima zaspem prolaznika, kojega ću sresti.

Tišina. Zar već svi spavaju, i kuće, i ljudi, i ceste?

Kome da rečem, kako je ovaj svečani mir lijep i velik!

Polako raste moja samoća kao drvo, što širi svoje grane.

Hoću li sutra još tražiti na tavanu šarene krpe, da iz njih u tajnosti sašijem za se pokladnu haljinu i da si napravim masku?

Kasno je. Ustala sam iz kreveta, jer me je privukao trak svijetla iz očeve sobe. Stojim u tankoj košulji iza priškrinutih vrata i zebem. Svijetlo je palo na stol, na oca i na njegova druga.

— Danas je deset godina, što sam ovdje — priča otac onom drugom. — Kad sam dolazio iz grada imao sam mladost i neistrošene ideale. Sanjao sam o nekom pionirskom poslu, o nekoj punini i vrijednosti — o ljepoti života . . .

Tiktače sat. Drugi savija cigaretu i rasijano zuri preda se.

— Čovjek je nešto htio — nastavlja otac. — Mislio sam na djela. A zatim: moje su se želje usamile, život se stao da suši. Tako je to onda teklo . . .

— Pusti! — drugi je mahnuo rukom i zjevnuo široko.

Prišuljala sam se k ocu, stisnula kraj njega i, neznajući zašto, stala sam da ga grlim.

V.

Rumeni lišće na krošnjama i zore vinogradi. To je jesen četrnaeste godine.

U svijetu se započeo kaos rata. Ali dok svi govore samo o tom, što se zbiva na fronti, crnina moje vlastite prepasti leži u nečem drugom, dubina moga jada veže se uz nešto, što zadire isključivo samo u mene i u nikoga drugoga, a to je odlazak u grad — odlazak od kuće.

Tako sam beznadno tužna, bit će, da je to dosada moj najveći jad. Tako sam nesretna u te prve jesenje dane, dok zlato sunca koje grije, a više ne pali, škropi na zemlju i sve je puno svjetlosti i vedrine.

Nitko me nije pitao, da li hoću otići. Govorili su mi, kako treba da dalje učim, upisali su me u gimnaziju u Zagrebu i našli su mi stan kod nekog očevog znanca. Svršeno je dakle: moram otići.

Odbila sam da se igram s drugovima, odgurnula sam vojničku kapu, koju je Tomo odnio od svoga oca, koji mora na frontu, pa nisam ni pošla na željezničku stanicu da tamo gledam, kako prolaze vlakovi s vojnicima, koji odlaze zakićeni i nasmijani, kao da ih opremaju u svatove.

Kod kuće su svi zabrinuti i ozbiljni. Prepričavaju se najnoviji položaji vojske i bitke, koje se biju. Moj kovčeg s rubljem i haljinama čeka već spremljen, ali umjesto da moji govore o tom događaju, koji se sprema, oni se na to mnogo ne obaziru. Tumaram kroz naše mjesto od čovjeka do čovjeka, od djeteta do djeteta i svakome govorim da odlazim. Tumaram gotovo od kuće do kuće, a crni se stjegovi tuge viju preda mnom i nedorečene žalbe gorko me peku.

Kako ću živjeti među nepoznatim ljudima, u novim prilikama i u tuđem gradu! Zašto me šalju

od kuće, kad ja to nisam željela i kad je ovdje ipak sve znano i sve — moje?

Obilazim poznate putove, draga mi je i najmanja sitnica, a misao na odlazak pritište poput kamena. Osjećam se tako napuštena u tom bolu, u svojoj velikoj čežnji, da me ne trgaju odavde, a slika buduće strašne osamljenosti stoji preda mnom i umata u sjenu sve, što stvara krug oko mene.

Molila sam, da me ne vode od kuće, ali nije koristilo. Izmišljala sam načine, kako bih makar i za neko vrijeme odgodila taj odlazak, ali ni u tome nisam uspjela. Koliko sam željela, da se mogu razboljeti, a kao usprkos toj mojoj želji, ostala sam zdrava! I sve, što sam govorila u prilog tome, da me ne šalju u grad, odbilo se, kao da i nije bilo izgovoreno. Kako je strašno biti malen i slab među velikima i jačima od sebe, koji imaju za se i pravo i silu nad nama! Kako je žalosno govoriti, buniti se, vikati i plakati, a drugi se samo osmjehuju na to i odgovaraju, kako je to besmisleno i kako će proći taj jad bez traga!

A ja se sjećam na nj još sada, toliko godina kasnije . . . .

Danima ne mogu naći mira, noću se trzam od sna, prestrašeno zurim u mrak, a srce mi divlje udara, kao da će se rasprsnuti. Danima lutam, tražeći neku utjehu, koje nema, a noći me muče snovima, iz kojih se uznemirena budim.

I drugi od mojih drugova odlaze u grad ove jeseni, no mene to ne smiruje u mojoj tuzi.

Obratila sam se ocu — rekao mi je, kako govore i ostali, da je to za moje dobro i napredak i da ću to kasnije i sama spoznati. Ako je otac i bio donekle tužan, nastojao je, da to ne primijetim i ostao je do kraja odlučan, prvi puta tvrd prema meni i neumoljiv.

I tako je, eto, jedan krasan dan, a ja sam se zavukla u naš voćnjak, ležim na travi i ne ću da mislim na to, kako ću već doskora otputovati, jer naprosto ne mogu ni zamisliti, kako će to biti.

Prošlo je podne, a još se nisam izvukla iz svoga zaklona. Nisu me došli tražiti i mislim da je dobro, što me puštaju u miru. Produžujem taj dobri i zadovoljni čas to upornije, što svijesnije znam, da će žurno proći.

Nestaju pred mojim očima poznate slike događaja i ljudi. Prilaze i opet se rasplinjuju lica drugova i moga rodnog kraja. Trese se stari vagon s razbijenim prozorima i škripi na tračnicama kao da stenje. Putuje vlak, što me nosi od kuće.

U vagonu je puno; putnici se guraju i po hodniku, stoje i na stepenicama i na svakoj stanici još ih više nadolazi. Na stropu našega odjeljenja žmirka svjetiljka i njeno žuto, mrtvo svijetlo plazi po umornim ljudima, što razgovaraju ili drijemaju u kakvom kutu.

Otac je razastro neku ilustraciju na koljenima, tamo su slike vojnika, odlikovanih za hrabrost i onih drugih, za koje piše, da su pali »na polju slave«. Kad ne bih bila toliko okupljena promjenom, u kojoj sad sama sudjelujem, upitala bih oca, kakvo je to polje slave, gdje je i kako izgleda.

I ovdje je na svim ustima ta mala riječ: rat!

Ljudi govore tjeskobno i kao da im nešto mučno steže srca. Odnekud tutnji zlo, koje još ne mogu shvatiti u njegovoj pravoj veličini i za koje samo osjećam, da je strašno.

Mrači se napolju. Kiša suzi, dosadna kiša, što se čini, da nema ni početka ni svršetka, kao da je oduvijek nebo bilo mrko i čovjek prokisavao do kostiju.

Kotači vagona nesnosno škripe i vožnja traje, kao da i njoj nema kraja.

U kasnu večer napokon smo stigli.

Prvi put prolazim ulicama grada, kraj visokih kuća i uhvatila sam oca za ruku. On, visok i malo pognut, korača dugim, brzim koracima, koje jedva stizavam, a osim toga umorna sam i pospana i da sam kod kuće, već bih spavala u to vrijeme.

Idemo i još nismo došli do cilja, zakrećemo iz ulice u ulicu i brzamo naprijed, a kiša neprestano pada i tvori mlake na pločnicima, u kojima treperi svijetlo svjetiljaka.

O, ja ću ovdje zalutati, kad ne bude oca kraj mene — ja se ovdje ne ću snaći, u tom beskrajnom spletu ulica, koje sve sliče jedna drugoj, a svaka se drugačije zove, i u sjeni tih golemih kuća, koje su tako visoke, te moram istegnuti vrat, da im ugledam krovove. Pomišljam dakle sa strahom, kako ću se tu izgubiti, pritištem se uz oca i voljela bih, da on razumije moj golemi strah i da me utješi — voljela bih, da me kao nekad, uzme u svoj naručaj i ponese.

Dugo, strašno dugo traje naš put, a kad se napokon zaustavismo pred nekom žutom starom kućom u jednoj ulici, što se strmo uspinje uz brdo, njena su vrata zaključana, a svi su prozori tamni.

Otac je upalio žigicu, pročitao kućni broj i pronašao zvonce. Trgnuo me je od sanenosti dugi, oštri zvuk toga zvona, a zatim je sve utihnulo.

Zaklanjam se u očev pogled, a njegova desnica steže moju ruku, kao da me hoće ohrabriti.

— Tu smo! — reče kratko.

Čujemo korak, koji ječi na drvenim stepenicama, nečiji kašalj i gunđanje. Ključ se okrenuo u bravi i mi ulazimo u polumračni hodnik. Pred nama stoje dvoje ljudi, neka debela žena i mali, mršavi čovuljak, privijaju se u poklonu i slatko nam se smiješe.

VI.

Tako smo se prvi put sreli one večeri: Marko Vujić, njegova žena Anka i ja. Predali su me njima, a drugo jutro otac je otputovao kući.

Vujićevi su davni znanci moga oca i on im je bio kum kod vjenčanja. Nekad su otac i Marko Vujić drugovali, ali to je bilo u vrijeme, kad su još obojica bili đaci u Zagrebu, a odonda susretali su se tek rijetko, kad bi otac poslom na dan dva putovao u Zagreb. Zapravo ni danas još ne znam, kako se otac odlučio, da me povjeri ljudima, o kojima gotovo ništa nije znao nego to, da su se ljubazno ponudili, da me uzmu k sebi na stan i na svu brigu. Otkuda to njegovo povjerenje u njihovu nepoznatu skrb i dobrotu?

Stanujem u toj kući bez svijetla i sunca, u hladnom i tijesnom stanu dvoje prerano ostarjelih ljudi i teško mi je. Male niske sobe, s neukusno obojenim zidovima, na kojima je gdjegdje otpala žbuka i poznaju se znaci vlage i nečijih masnih prstiju, čine mi se kao kavez, koji me zatvara. U tom stanu, u kojem tama plazi po svim kutovima, uvijek miriši po zapršku i luku, a muhe zuje oko zrcala u starinskim okvirima i udaraju krilima po prozorima. Veliko masivno pokućstvo loše je razmješteno, svagdje je na putu i previše ga je u tom stanu. Teške zavjese od crvena baršuna zastiru prolaz svijetlu; preko poda prostiru se sagovi s izblijedjelim uzorcima i nagriženi od moljaca, na koje ne smijem stati, da ih ne bi uprljala. Gospođa Anka prolazi kroz sobe nekoliko puta na dan, briše prašinu i razmješta neke dekorativne stvarce; jastuke, pajace, lepeze i lutke, pa nitko ne smije ništa maknuti s mjesta, koje je ona odredila tim stvarima. Jedemo u kuhinji, u kojoj vonja po neprozračenosti i po jelu, a kad ulazim u sobu, moram paziti, da negdje ne zaboravim pospremiti knjigu sa stola ili da ne ostavim igračku u kutu.

Spavam u gostinjskoj sobi na divanu, koji mi je i uzak i kratak — njegova pera škripe, čim se okrenem, a tvrdi me jastuk žulja pod glavom.

Budim se u jutro na glas ure, što brenči u spavaonici mojih stanodavaca i znam, da će se za čas pojaviti preda mnom znojno i crveno lice gospođe Anke.

— Još spavaš? — njene se obrve začuđeno skupljaju, a male oči utonule u jastucima mesa neugodno žmirkaju. Ona svlači pokrivač s mene, pa dok se oblačim, vrti se po sobi i nešto užurbano sprema.

— Poslije škole, poći ćeš sa mnom u aprovizaciju — govori mi zapovjednim tonom, koji ne trpi prigovora. — A sada mi možeš malo pomoći, prije nego što odeš!

U kući nemaju posluge. Kum Marko diže se rano jutrom, cijepa drva, loži vatru u štednjaku i odlazi na trg prije ureda. Već rano vika gospođe Anke puni čitav stan i njezina se kuknjava bilo zbog čega nastavlja do večeri.

Teče život stješnjen u šablonu i upravljan na vlas istim redoslijedom, i u tom životu, u svakoj minuti, guši se i dah i pokret.

Mojih jedanaest godina strše u toj kući kao smetnja i kao disakord; o moje se djetinjstvo, i u rodnoj kući prigušivano, ali nedogušeno, spotiče bezbroj puta na dan staračka tvrdoglavost i neraspoloženje.

— Put iz škole kući ne traje tako dugo! — spominje gospođa Anka, a pogled joj spreman na svađu zlokobno plamti. — Kum te je vidio jutros, kako se igraš na ulici, umjesto da se žuriš.

Možda to i nije bila istina, ali ona mi prijeti i kad pokušavam, da joj odgovorim, ne da mi do riječi.

— Tvoji su nas roditelji zamolili, da pazimo na te! — okomljuje se na me. — To je odgovornost, koju smo preuzeli samo zbog naše dobrote i iz prijateljstva prema tvom ocu.

Mrski su mi ti ljudi i ova kuća, a tek što sam došla. Mrska mi je ta čitava okolina, s naličjem nekog blještavila i sjaja, a s intimnom istinom svoje bijede.

Pomažem prije škole kod spremanja stana i poslije ručka kod pranja suđa. Nespretna sam kod posla, ne ide mi od ruke, pa katkad i razbijem nešto, onda se ljute i viču na me. U moj odgoj spada međutim sve to: škola i taj rad pod strogim okom moje stanodavke, ali i ono, što mi je od svega najgore: šetnja s Vujićevima u slobodno vrijeme.

— Obuci se! — zapovijeda gospođa Anka i stojeći pred zrcalom praši lice, kovrča uvojke i namješta šešir. Spremila se da izađe, obukla je svoju svečanu haljinu i sad pažljivo ogledava njen svaki rub, djeluje li dosta otmjeno i fino.

Napisala sam domaću zadaću, kosa mi je kuštrava, a prsti redovito zamazani od tinte. Perem se i preoblačim, a svjetao dan postao je u tom času tmuran i neveseo.

Polazimo na Zrinjevac i u Ilicu, stojimo pred izlozima dućana i zaustavljamo se, kad gospođa Anka sretne koju znanicu i upusti se s njom u razgovor.

Ljubaznost joj obasjava lice, oblizuje jezikom usnice, a glas joj se medeno topi.

— Ova mala — ona to govori o meni — draga mi je, kao da je moja rođena. Znate, uvijek smo željeli dijete, pa kad već nemamo vlastitoga . . .

Premještam se s noge na nogu, osjećam, da sam crvena i da mi je neugodno. — Moj muž, o, on je duša od čovjeka! — čujem je ponovo, kako kriješti i razmeće se. — Nema toga, što mi on bi dao. Brine se za sve.

Kad nam se kum pridruži na šetnji, smješka se isto tako, kao i ona i široko se klanja — njegov je kaput iscetkan, a cipele mu ulaštene sjaju. Ali ta obuća, koju oni navlače pred drugima, njima je u istinu tijesna i žulja ih — utegnuti u slatkoriječje, u dobronamjernost i širokogrudnost, ubrzo se toga

zasićuju i onda su opet onakvi, kakvi jesu: mali, zlovoljni ljudi, koji grizu jedno drugo.

— Previše trošiš! — uzrujava se kum, zaviruje u svaki kut i diže poklopac sa svakog lonca na štednjaku. — Upropastit ćeš me! — viče, lamata rukama i treska vratima, a žena mu bijesni. — Sve je poskupilo! — ciči, žile su joj na vratu nabrekle, kao da će pući i glas je izdaje. — A što ti zaslužuješ? Gospode, kakva je to plaća?!

Time je dirnula u njegovu taštinu. Ta on se toliko ponosi, što je upravni činovnik i što napreduje u grupi. On se sam sebi čini tako neobično važan, što i on tamo nekome zapovijeda, nakon što su godinama drugi njemu zapovijedali i ne će da mu tko dirne u tu njegovu čast.

— Moj je položaj dobar! — kostruši se kao pjevac i izgleda smiješan, onako malen i sitan, u svom gnjevu. — Ali ti nisi gazdarica i onda . . .

Njihova prepirka prelazi u šapat, koji skriva preda mnom, što ne trebam čuti a sigurna sam, da se radi o meni i da se dogovaraju, kako će opet javiti mojima, da povise to, što oni svakoga mjeseca šalju za mene.

— Piši kući! — govore mi u večer, kad se već spremam leći. — Kad si posljednji puta pisala? Još će se uplašiti zbog tebe!

Gospođa odnosi sa stola pribor od večere i lupa zdjelama. Žmirka električna žarulja nad mojom glavom. Kum kašlje, puši i psuje loši duhan. Korača po kuhinji svojim sitnim koracima, namrštio se, kao da nešto važno premišljava, pa otpuhuje dim. — Ne će biti dobro! Ne će biti dobro!

Donijeli su mi papir, turili su mi u ruku držalicu s perom. Dva para očiju motre me kako pišem, dvije se glave nagibaju nad mojim ramenom.

— Što si to napisala? Piši lijepo i pazi: papir ne smije biti zamrljan. A da li si već smislila, što ćeš napisati?

Znam, čitati će moje pismo, kad ga dovršim, kao što čitaju i ona pisma, koja ja dobivam. Za-

grizla sam u držalicu, onda polako šaram slova, da budu što ljepša.

»... Meni je dobro, zdrava sam, mnogo učim. Pozdravljam sve i mnogo ...«

A pisala bih još toliko toga! Tako bih rado otvorila srce, u kojem ima već toliko jada i molila bih, ponovno bih i usrdno molila, da dođu po mene i da me odvedu odavde.

— Je li gotovo?

Stavila sam točku i uzdahnula. Ne — istinu ne mogu reći, pa nemam više što da pišem. Napokon, sad mogu leći.

VII.

Tuđe je sve oko mene i peče me tuga za selom.

Pred zimu viju ledeni vjetrovi i padaju duge, dosadne kiše.

Nikoga nemam bliskog, grad je velik i hladni su njegovi zidovi da na njih prislonim srce.

Nemam drugarica, jer me ne puštaju k njima, a niti one ne smiju k meni. Ne mili mi se ni škola i u našem prenatrpanom razredu kao da je još jači moj osjećaj, da sam svima strana.

Govori nova okolina, govori samodopadno i glasno i puna sebe, a ja ne shvaćam njezin govor. Promatraju me radoznalo i iz neke distance, pa se nespretno zbunjujem i crvenim. Tišti me moja izgubljenost i ljutim se, što ne mogu istupati kao i drugi, samosvijesno i drsko.

Stišćemo se u klupama poput jata pilića i gledamo na katedru iza koje, nedohvatno za nas, ozbiljno i strogo, sjedi profesorica i nešto nam tumači. Katkad smo dobri i pažljivi, a katkad živi i nestašni — neki put je lice iza katedre zadovoljno s nama, a drugi put nas kori.

Trudim se da naučim, što nam nalažu i da mi zadaće budu uredne — hoću da napredujem u školi, ne zbog sebe, već radi mojih kod kuće, koji to kao svoje pravo očekuju od mene i raduje me, kad im javljam, da su moje ocjene dobre.

Ipak, voljela bih biti potpuno dijete, kao što su djeca one druge — voljela bih sudjelovati u njihovim jogunlucima i izvan škole i pod školskim satom, a ne daju mi k sebi.

Odviše sam povučena i tiha, a baš zato, jer to silom hoću potisnuti u sebi, ispadam još zatvorenija. Govore da sam ohola i tašta, a ja ne znam, kako bi ih uvjerila da to nisam, pa ili brbljam besmislice ili šutim.

Puštam da prepisuju iz mojih zadaćnica i mnogima šapćem kad odgovaraju pred pločom. Prilazim tim stranim djevojčicama, koje me nepovjerljivo mjere, okreću mi leđa i šuškaju među sobom. Doista, nije mi to novo: još kod nas na selu moja je plašljivost druge izazivala, a osjetljivost služila je često kao nišan za grube šale.

Od nikoga ništa ne tražim, a ni ne hvalim se, kao što to čine ta strana djeca. Istina, pričala sam im neki put i o svom domu i o selu, ali jedva da su me i slušali do kraja. Što znaju ta gradska djeca o seoskom životu — što ona razumiju od ljepote ugođaja, koji još trepere budno u mojoj svijesti, samo što ih mogu izraziti tek površno i blijedo?

Ovo »danas« je drugačije od onoga, što je ostalo za mnom, i u tom danas je sitno i sporedno to, što je bilo. Mogao je jučerašnji dan rasti po svojoj zamašitosti i po ljepoti, što to vrijedi, kad sada tek dalekom jekom upada ovamo!

U okviru ovoga dana moji su pokreti vezani i nečija tuđa zapovijed kosi moje želje. U ovom okviru moja se vlastita volja lomi pod nekom tuđom voljom, (još upornijom i tvrđom nego što je to bilo prije) pa drugi zatvaraju preda mnom vrata, koja si otvaram, proizvoljno stvarajući za me stegnute oblike života.

Sve to potsvijesno osjećam i nije mi još jasno, kako da se protiv toga bunim.

Dolaze Svi Sveti. Jutros je pala prva susnježica, a vjetar je pročešljao posljednju žutu kosu s drveća. Prazne su mokre klupe na šetalištu u gornjem gradu i sve su rjeđi prolaznici.

Tuži olovno nebo, a gole grane kapaju vodu.

Predvečer. Pale se svijetla u gradu — u drvoredu je tamno.

Izlazim iz škole, ali ne idem odmah kući. Na šetalištu susrećem svoga druga sa sela, Tomu.

Navukao je na oči kapu s obodom i podigao ovratnik kaputa. Ide polako, odbija nogom divlje kestene, koje vadi iz džepa i bezbrižno zviždi.

Tomo je u Zagrebu od početka škole kao i ja, samo on polazi u drugi zavod, stanuje na drugom dijelu grada i zato ga rijetko vidim. Zatim, on je već drugu godinu u Zagrebu i polazi drugi razred — on se već privikao na promjenu, u kojoj se još ne mogu snaći. Trčim za njim i dozivam ga, kao što sam ga dozivala na igru nekada, iza naše ograde u vrtu, a radost je sinula, što ga, eto, srećem.

— Tražio sam te kod kuće — veli mi Tomo, pa i on se smije i veseo je, kad se pozdravljamo. — Bilo je to neki dan. Zvonio sam na vratima, onda je izašla tvoja kuma...

On uvlači vrat u ovratnik, turio je ruke u džepove i obješenjački se osmjehuje.

— Rekla je, da si u školi, a vidio sam joj na licu da laže. Ispitivala me na dugo, tko sam i što hoću, još je i vikala ta baba na me!

Mrštim se od neugodnosti, no bit će da moja ljutina djeluje smiješno, jer je Tomo prasnuo u smijeh, usprkos mojem jadu.

— Evo ti! — postao je prijateljski raspoložen, segnuo u džep i prosipa mi na dlan hrpu kestena. — Gle, kako su veliki i lijepi!

Dijelimo to blago, pustopašno se gađamo kestenima i sasvim smo se razvedrili. Gazimo po mokroj zemlji, mlake nam pršte pod nogama, vlažno je, ali nama više nije hladno.

— Ne sviđa mi se u školi! — priznaje Tomo iskreno i nije to više onaj uvijek podrugljivi dječak, koji me je mnogo puta zbunio i kojemu se i sad pomalo divim. Tomo je moj drug, koji dobro poznaje to, što i mene tišti. Vežu nas iste brige, isti jadi.

— Jučer su me zapisali u razrednicu — on nastavlja prostodušno. — Dosadno je sjediti pet sati u razredu i nikuda se ne maknuti. A što ti misliš? — malo se uznemirio — hoće li to oni javiti mojima kući?

— Otkako sam ovdje, ne trebam vježbati klavir tako dugo kao prije — povjeravam mu i ja svoje. — U kući nemaju klavira, pa moram ići čak u dru-

gu ulicu, gdje je otac pogodio, da mogu vježbati. Kažem, da nemama vremena, pa odlazim kad baš hoću...

Ali, spominjući to, što je dobro i ugodno, ne mogu zatajiti ni ono, čega ima daleko više, a što je ružno i bolno.

— Javi kući — savjetuje mi Tomo, kad je saslušao, što sam mu ispričala. — Napiši, kako ti je kod ovih ljudi, napiši to pismo u školi ili gdje drugdje. Tvoji će vjerovati. A ima u gradu toliko drugih, koji primaju djecu u kuću. Za novac — prilika će se naći...

Djeca smo u teškim vremenima i rano upoznajemo značenje novca, kojim čovjek plaća sve, što mu daju.

— Mnogo je to, što ovi tu dobivaju za nas! — tumači Tomo ozbiljno, kao neki stari.

— Pa onda, u gradu to još više vrijedi: naši šalju ovamo krumpira, žita i brašna...

Utihnuli smo. Tad je ponovo sreća mekim prstima kucnula na naša srca.

Skoro će Božić! I praznici. Polazak kući.

Kao da ih je netko izbrisao samim dahom, nestale su slike naših žalosti. Bijele sanjarije dižu se u duši.

Prosut će se snijeg u te božićne dane, zvonit će zvonca na saonicama. U toploj sobi kitit ćemo veliki bor, palit ćemo na njemu svjećice i praskavice. Spavat ćemo na slami umorni od zadovoljstva i igre.

Koliko još dana ima do Božića? Brojimo na prste, zbunili smo se, počinjemo iznova. Koliko još buđenja i koliko sutona?

Zvoni pozdravljenje. Rastajemo se i žurno odmičemo svako na svoju stranu, gdje će pakosni prigovori razbiti kristalne naše radosti, a sjene će se uvući u svijetle prostore u našim mislima.

VIII.

Nižu se sivi dani i svi su slični jedan drugome i svi nose u sebi težinu, koju slutimo, a ne znamo, ka, ko da bježimo ispred nje. Mutna su ova svitanja i gase zanose, te mi se čini, kao da ima sve više ljudi, neveselih i čudnih, koji krstare putovima po kojima i ja idem, a idu po nuždi, bez volje i smisla.

Čitamo da su borbe na fronti u punom toku, stoga postaju šutljivi oni grlati vikači, koji su htjeli da znaju, kako je to sve igra i kako će to svršiti žurno, još prije zime.

Rastemo u mučnoj stvarnosti, koja gazi tolike iluzije i prikradani za udobni mir, sigurnost i toplinu mladosti, mi podmirujemo veliki dug, tko zna čije krivnje.

Uopće, tko nam objašnjuje, zašto je sve tako, kako se događa, a nije dobro, nije pravedno i nije čovjeka dostojno?

Ne sjećam, da je kada postojalo nešto drugo, osim neizvjesnosti i strave svih pred svačim — nepoznato mi je, da sam ikada gledala oko sebe vedrija i zadovoljnija lica i slušala smirenije riječi.

Odlazim s gospođom Ankom u bolnice, jer je samaritanstvo postalo neke vrsti modom, pa tamo posjećujemo ranjenike i dijelimo im kolačiće i cigarete. Samo, tih je stradalaca svakoga dana sve više, a »velikodušnost« gospođe Anke primiče se kraju, te naši posjeti postaju rjeđi.

Saznala sam, da je otac moga druga Franje također ranjen i da je dopremljen ovamo. Susrela sam Franju — on ne ide dalje u školu, a doputovao je u Zagreb zajedno sa svojom majkom, da pohode oca. Dugo je već, što se ne ljutim na njega, koji je nekad

uživao, da me ubode porugom. Franjo je sad jako tužan, radi toga htjela bih mu biti dobra. Kada bih znala, što da činim.

Stojim s gospodjom Ankom pred aprovizacijom — stojimo u dugom redu među muškarcima, ženama i djecom i čekamo, kada će doći red na nas. Mnoge su žene u crnini, mnoga su djeca tiha i plašljiva, govore kratko i nekako starački gorko, pa grčevito stišću u ruci karte za hranu.

Da li se kada igraju ta djeca? — mislim gledajući ih ovako mirne i žao mi je njih, a zapravo bih morala žaliti i sebe, jer i moje igračke leže negdje u kutu, leže tako danima, kao neke suvišne i mrtve stvari.

Ne daju mi, da se zabavljam i spominju mi dužnosti i ozbiljna vremena, ali i nije važno, da li je to meni jasno ili nije — nije važno, da li ja to, što mi govore, primam i mozgom i srcem ili samo uhom. Doista, kad dovučem kući nešto brašna, a prostajala sam sate poslije škole, dok su nam to dali, ne zanima me moja lutka i sama nemam volje da, kao prije, iz šarenih kamenčića zidam kuće.

Gospođa Anka kuha malo i loše pripravlja jelo — gutam ga, jer sam gladna, ali nemam na nj teka. Blijeda sam i mršava, no kum tumači, da je to stoga, što mnogo učim i što naglo rastem.

Odavno znam: za sve nalaze odrasli razloga, i to onakvog, kakav njima odgovara, te ono, što oni nazivaju istinom, treba da primimo bez kritike i da to bude naš zakon.

Među tim danima, koji protiču sporo i ništa mi ne donose, na čemu bi se zadržala dušom, jedina je nedjelja veliki dan — svečanost i radost.

Ostala mi je bilješka o tome:

Došao je otac, a da nije prije javio da će doći. Uzbuđena sam i sretna, te skačem i trčim po kući, vičem i pjevam.

Ej, moj otac je došao! Ljubim ga, verem mu se u krilo i ni časa ga ne puštam u miru, a Vujićevi, kao da to više nisu stari, tapkaju oko nas, zaviruju u sobu, poslužuju oca jelom i rakijom i nukaju ga, da uzme od svega, što mu nude. Opet je na njihovim licima onaj slatki osmijeh neke ponizne srdačnosti i dobrote, kojega sam upamtila kod svoga dolaska, onda u veži — opet su to isti oni pokloni i uvijanja i glas, što se mazi i što tetoši.

— Kako je to lijepo, što ste došli! — trudi se gospođa Anka da uvjerljivo dokaže ocu svoje zadovoljstvo. — Eto, govorimo moj Marko i ja, pa ga pitam, što vam ne piše, da dođete k nama... A kum Marko skakuće oko oca i ponavlja zbunjeno i uporno, kao da treba tim ponavljanjem posebno naglasiti, što hoće reći:

— Znao sam, da ćeš nas iznenaditi. Znao sam, pa nisam pisao — muka su ta pisma...

Umjesto u kuhinji, stol je danas prostrt u sobi i na stolu je njihovo najbolje posuđe, koje su sačuvali još od svoga vjenčanja. Kum nosi vino, a žena mu priprema ručak i vrsti se zajapurena od štednjaka do nas, propitkujući oca, kako je kod kuće, neumorna u pitanjima, neiscrpiva u tom svom interesu za stvari, koje ne zna i koje su joj sigurno sasvim ravnodušne i daleke.

Otac je donio pune kovčege hrane: masti, šunke i mesa i još koječega.

Danas sve smijem i nitko mi zbog ničega ne prijeti — danas, kao da imam neograničenu vlast u toj kući nad svim, što poželim.

— Dobra je ona! — hoće da mi ugode pa da otac vidi, kako me drže, kao na dlanu. — Drago nam je, što je uz nas, puna nam je kuća...

Opet posižu strane ruke za mnom, da me pomiluju i zagrle — opet uzmičem kao i nekad i ne ću da me dirnu.

— Još se nije privikla! — osjećam njihovu nepriliku i bojazan, da ne otkrijem nešto, što njima ne bi bilo po ćudi. Na dnu njihova smiješka krije se napetost nepovjerenja, o, zar otac ne primjećuje, da je njihova ljubav prema meni laž i gluma?

Ne puštaju nas na samo i uvijek je netko s nama, ili kum Marko ili njegova žena. Polazimo u šetnju u troje, a svi smo zajedno i kod kuće. Otac sjedi na čelu stola, u starom naslonjaču od pliša, on pije vino, koje mu toče, govori i prijazan je i ganut.

Očito, on vjeruje, da je meni krasno i u tom času slobodan je svake brige za me. Uzalud sve: on ne vidi, što bih ja tako silno zaželjela da vidi i niti ne sluti, što bih mu svim srcem htjela pokazati i reći.

Još malo i krenuti će njegov vlak: on će otići.

Sjedim na klupčici do njegovih nogu, (danas smijem sjediti, kako mi je milo) položila sam glavu na njegova koljena i grčim se od muke. Ništa mu još nisam rekla, pa zar da se sad dogodi, da prešutim to, što me tako dugo boli i stišće?

Još je ovdje i opet sam se, eto, stisnula kraj njega — još nije kasno da zapovijedi, da mi spreme moj kovčeg, pa da me uzme i povede sa sobom. Ali on ne zna, kako je meni, on ne zna! — dovikujem zdvojno sama sebi i nastojim da svratim njegov interes na sebe i da mu se unesem u oči sva i sa čitavim svojim jadom. On ne zna! — ponavljam u svojoj tuzi, čujem glas svoga stanodavca i široki smijeh njegove žene — čujem oca kako nešto odgovara, a ne razabirem što, i odjednom je previše toga, što me probižima čemerom, ja ne mogu izdržati, ne mogu više...

— Hoću kući! — zavapila sam, obujmila oca i plačem na njegovim koljenima, glasno i gorko.

— Ne ću više u školu, ne ću ostati u gradu! — grcam, ramena mi se tresu od uzbuđenja, a vrele suze kapaju — teku suze, pune moje patnje, a ništa ne ispiru iz srca i ništa ne olakšavaju.

Zaprepaštenje i muk. Onda žamor smetenih glasova dopre do moje svijesti.

— Razmažena je. Dakako, jedinče!

— Ne, ne — takva su sva djeca. Nostalgija za domom!

Otac me privija k sebi, gladi me po mokrom licu i govori mi ozbiljno, kako te suze meni ne priliče i kako sam već velika, sad već mogu razumjeti, što je za moju korist. A osim toga, zašto da plačem kad mi ništa ne manjka i svi su mi dobri?

Slušam ga bezutješno i u istinu se već stidim svojih suza pred ljudima, koji me gledaju razvaljenim očima od čuda, pa znam, da oni nisu trebali vidjeti moj bol, da se njih to baš ništa ne tiče.

— Budite stroži s njom! — preporučuje otac. Gospođa Anka potvrđuje, da je razumjela. Na mene se više nitko ne obraća.

IX.

Nema snijega o Božiću. Južno je vrijeme, a neprestana kiša stvara bljuzgavicu, te se blato lijepi uz cipele i upadaju u nj točkovi kola na cesti. Na mahove probije se sunce kroz oblake, blijedo i bez topline, ogleda se na zemlju, onda opet umakne za oblake, što jure nebom kao neki pobješnjeli čopor. A nema ni raspoloženja, koje bi pristajalo Božiću, tek se javi radost, umukne žurno, kao presječena.

Okitila sam bor, koji je tako velik, te svojim vrškom dodiruje strop, a grane je raširio kao ruke spremne da grle. Pun slatkiša, jabuka, kugljica svih boja i zlatnih i srebrenih lanaca i niti, blistav od ljepote, moj bor izaziva udivljenje svih, koji k nama dolaze. Naša Ana veli, da je najljepši od svih, koje je ona vidjela i da nijedne godine nije još bio takav. Ništa zato, što ona svakoga Božića isto spominje, kad vidim da je njezino udivljenje tako iskreno, kao što je iskrena i njena radost, što sam opet kod kuće.

Zapravo, osim vremena i raspoloženja, sve je onako, kao što mora biti o Božiću: razastrta slama na podu, osvijetljena štalica, koju sam nekad sama izrezivala i lijepila na karton, a na stolu su darovi za me— mnogo ih ima i lijepi su i vrijedni. Pjevamo božićne pjesme, idemo u crkvu i do kasno u noć dolaze nam gosti. Tek i sad se govori ponajviše o događajima na ratištu, donose se novine, proučavaju se najnoviji strateški položaji naših i onih drugih, koje nazivaju neprijateljima i kojima žele zlo. Moji su drugovi također svi kod kuće i to je, što nas sad sve jednako veseli: razdvojeni u gradu i od onih, koji su ostali na selu, postali smo radi toga bliži jedan drugome, radije tražimo da se sastanemo i više imamo da pričamo među sobom.

Zatim, nije dobro kod nas kod kuće. Ima već dva mjeseca, što je baka oboljela, što gotovo čitave dane leži i tek se malo pridiže. Liječnik dolazi k njoj i što

on govori majci, sigurno je jako tužno, jer su oči majke suzne, kad on odlazi i čula sam, kako je jednom rekla šaptom, da baka više ne će dugo...

Oštar miris ljekarija ispunjava bakinu sobu, mučno mi je od toga, čim ulazim ovamo, ali ne ću da baka to primijeti. Sjedim na njezinu krevetu, nisu mi rekli kako treba da se vladam, ali znam da je ona teška bolesnica i da treba, da svi budemo s njom strpljivi, dobri i blagi.

— Bela — ona je položila svoju ruku na moju, pa osjećam toplinu njezine suhe žute kože, pod kojom su iskočile debele, tamno plave žile. — Samo kad si ovdje! — govori mi tiho, napreže je govor i moram se sagnuti sasvim do njenih usta, da razaberem, što hoće da mi kaže.

— Brojala sam dane...

Preslaba je da me obujmi, ali to čini njezin pogled ispod napola spuštenih trepavica — onaj pogled, u kojem se već nešto gasi, pa pokušava tek s mukom da vidi jasnije.

— I ja sam teško čekala, da dođem! — priznajem joj svoju golemu čežnju, ali grizem usne, da ne kažem i više, da ne priznam i to, da sam se mjesecima u gradu nadala, da će biti drugačije, kad se vratim.

— Veselila sam se jako...

Koštunjavi me prsti stežu — sitno, smežurano lice među jastucima razvuklo se u sretan osmijeh.

— Pripovijedaj mi! — moli me usrdno i djetinjski i sad, kad mi ona više ne može govoriti priče, koje sam uvijek tako voljela slušati — sada treba da ja njoj govorim i da izmislim priču o djevojčici, koja je otišla u grad i kojoj je tamo divno te ne žali ni za čim.

Ali moja je priča tako neuvjerljiva i otkida se teško — u njoj vrišti toliko jedva zatomljivanog bola, koji je mnogo puta pretežak za moja ramena i za moju djetinju dob, te me ona pogledava sumnjičavo i kao sa strahom.

— Dobro ti je, veliš? Sve ti daju...

O, baka više ne može dugo slijediti jednu misao — ona više ne može da pamti ni izražaj lica ni boju glasa, pa žurno zaboravlja, što je htjela i kasnije se više ničega ne sjeća.

— Slušaj! — malo se uspravila na svom ležaju i promatra me s napregnutom pažnjom. — Meni ne vele istinu, od čega ja bolujem i kako je to sa mnom. Varaju me, znam, da me varaju, da me utješe. Ali ti bi mogla pitati doktora i onda mi reći. Tebi bi možda on kazao, hoću li ozdraviti, a ne bi znao, da to baš ja hoću znati...

Ustala sam i stojim na muci. Treba li da joj to obećam, dok svijesno znam, da joj ipak ništa ne ću reći.

Smije li se lagati ljudima, sve ako to oni i sami hoće, smije li se graditi obmanu za njih, sve ako to oni od nas traže?

Zar da ja nastavljam s laži baki, a mogla bi ona osjetiti, da je to laž i da me to peče?

Opet se sagibam nad njom, no zatvorila je oči, diše mirno i pravilno i — spava.

Izlazim na prstima, ulazim u kuhinju i tražim majku.

Majka misli, da sam došla zbog kolača, koje ona peče i stavlja mi ih na tanjur; žuti su kao zlato, posuti šećerom i mirišu. No, ja sam odviše potištena, da bi ih sada dirnula i druga su pitanja na mojim usnama.

— Smrt je zla i strašna, zar ne? — hoću da oblikujem misao, što postojano kljuje u meni. — I ničim se ne da spriječiti, da čovjek stari i da umire, — nastavljam beznadno utonula u težini, koja se u tom času sunovratila na me. — Ničim se ne da pomoći nikome, kad to vrijeme dođe...

Majka je ostavila posao, odvezala pregaču i prišla k meni. Iznenađenje i strah, kojega se sjećam kod nje, otkako pamtim nju i sebe, sputava joj kretnje. Hvata me za ruke, opipava mi čelo, nemam li vrućicu, ispituje me, otkuda dolazim do toga, da tako nešto pitam. Da, to čini valjda zadržavanje u bolesničkoj sobi — zaključuje sigurna, da je našla rješenje — to je odatle, što me baka zove k sebi, umjesto da odlazim među djecu, što bi sad bilo za mene bolje i što bi sad i ona više voljela.

Otkada sam došla kući, ona se doista veseli, ako moji drugovi dolaze k meni ili ako ja odlazim k njima i čini se, kao da je postala uviđavnija za neke stvari, i kao da pokušava, da mi učini boravak u domu što dražim. Zar je kriva, što joj to često ne uspijeva i što su sjene nad našim domom, naročito radi toga, što je tako teška bolest bakina? Zar ona što može protiv toga, što se ja neki put osjećam tako osamljena i tako strana i pod ovim krovom, kamo su se svakoga dana zalijetale moje tople čežnje?

— Ne misli na to! — majka se trudi da ukloni od mene tu nesretnu i kobnu misao o konačnom propadanju i smrti. — Nije to za tebe! — ponavlja i gleda me tužno i s mnogo molbe u očima, a njezin se glas uvlači u moje srce i ugodna mi je njegova prisutnost, zahvalna sam joj, što je tako.

No velika i nepokretna, poput gromade kamena, koju moja snaga ne može odvaliti, žalost je kraj mene i u meni. Eno, u drugoj sobi, odmah do nas, nestaje netko, kojega sam voljela i koji je bio toliko isprepleten s mojim jedanaestgodišnjim životom, te s njegovim odlaskom u nešto strašno i nepoznato, kao da odlazi i dio mene, moga djetinjstva, moje duše. Odlazi to, po nekom neumoljivom zakonu, koji kroji ljudske sudbine; ne da se zaustaviti taj tok, koji juri mimo mene u daljinu, ali to, što se neprestano nastavlja i što je već odavno razumljivo onima, koji su duže na svijetu nego što sam ja, to je za mene još puno sablasne groze i jada.

Moje drage priče — nikada ih više ne ću čuti. Moj sigurni zaklon, kad ga poželim naći — tko će mi ga dati? Ako je baka i bila katkad stroga sa mnom — bila je samo izvršilac nekih tuđih naloga i volje.

Katkad prekidam igru, toliko se zaželim da budem sama i da negdje skrovito od drugih isplačem

bol, kojega više ne ću drugima pokazati. Nisam više otvorena ni pred ocem, čak ni njemu ne mogu više donositi sebe, kako sam to ranije željela. A majka, koliko bi ona i htjela, da mi pomaže, toliko se bespomoćno zaplete, kad pokuša da nešto učini i toliko je preslaba, da bilo u čemu odluči po svom, a bez uplitanja drugih.

Odmah po dolasku, povjerila sam i njoj i ocu, kako živim u onoj ružnoj kući i kod onih tuđih ljudi. Iznijela sam po duši sve, zbog čega stradavam i što mi je na teret.

Onoga dana izbila je prepirka među ocem i majkom — čula sam, a spomenula je to kasnije i Ana, da je majka zamjeravala ocu, što me je ugurao onamo, ne brinući se, da se prije uvjeri, kakvi su ljudi ti njegovi znanci.

Trajala je njihova prepirka, što je unijela nenadani nemir i buku u kuću, a dan kasnije otac je otputovao u Zagreb. Bilo je to uoči Božića i vratio se na sam Badnjak u večer.

Sjećam se točno njegova povratka i kad me je pozvao preda se.

— Moje dijete — rekao je mirno, sagnuvši svoju prosijedu glavu nad stolom — ti i ne znaš, kako sam ja nekad živio i što je sve prošlo kroz moju mladost. Nekad, dok sam bio u tvojim godinama, pa kasnije, sve dok nisam postao svojim čovjekom, upoznao sam razno zlo i patio sam kojekako...

Ne zaboravljam taj dugi uvod, ni svečani izgled oca, dok je govorio i još ga gledam, kao što sam ga onda ugledala: udaljena od mene i ograđena nečim nadmoćnijim, nego što je bila moja želja da mu priđem usrdno kao nekad.

— Bio sam siromah! — otac je govorio muklo i kao da je govorio samome sebi. — Moji roditelji nisu mogli da se brinu za me i zato j,er sam ipak želio da učim i da idem u školu, stanovao sam na tavanu i hranio se u menzi, ako sam imao koju paru i za takav oskudni obrok hrane. U onom stanu, ljeti sam izgarao od žege, a zimi sam zebao i smrzavao se, —

godinama sam izdržao na takvoj muci i više gladan nego sit...

Čudno. Nikakvo me ganuće nije ovladalo, dok sam ga slušala, samo napeto i tjeskobno očekivanje, što će slijediti iza toga.

— Kad je čovjek mlad i kad ima pred sobom neki određeni cilj kao sadržaj života, može podnijeti mnogo — produžio je otac. — Skoro bih danas rekao — ti ćeš to spoznati tek kasnije — da su potrebna neka odricanja i patnje i da onaj, koji ih nije upoznao, ne može stati čvrsto u životu i ne može se ni održati u borbi.

Kuckao je prstima po stolu i gledao nekuda neodređeno, mimo mene.

— Što se tebe tiče — napokon je prešao na ono glavno — ta stvar nije takva, kako se tebi danas čini. Ja sam i razgovarao s Vujićevima. Bilo je to, razumije se, vrlo neugodno — slutio sam, o tom sam se onda i uvjerio, da sam im nehotice učinio krivo. Mahnuo je rukom, kad sam htjela progovoriti i nije dopustio, da ga prekidam.

— Što ti hoćeš? — podigao je glavu i počeo da govori povišenim tonom. — Oni ljudi čine za tebe, što mogu, a umjesto nas i s našim dopuštenjem. Mi plaćamo za tebe — razgledao sam usput i drugdje — pa svuda bi bilo još skuplje. Treba da razumiješ: mi ne možemo davati više, nego što sad dajemo. Ja ne žalim te žrtve, jer treba da stičeš znanje i naobrazbu i dobro je, da se izvan doma privikavaš na samostalnost, ali ti napominjem, da se sjetiš na to, što za tebe doprinosimo.

Prošao je po sobi dugim koracima, onda je zastao, okrenut leđima od mene.

— Ti nisi gladna! Tvoja je soba topla! Bolje ti je, nego što je stotinama drugih — bolje, nego što je ikada bilo meni...

Kroz dvorište, pod našim prozorom, klikćući je projurio nečiji smijeh. U selu su pucali iz kubura i prangija u slavu blagdana, a neki je dječji glas prošao pjevajući.

Tako se onda započinjala ta badnja večer.

X.

Zlatne maglice ovijaju se oko onog prošlog doba, a tek dignu li se na čas, vidim koji odsjev neba tih nestalih dana, čujem njihovu priču i kušam im slast i patnju.

Jedna se cesta umivena rosom žuri prema vedrom proljetnom jutru. Muzika zvona razlijeva se nad selom i nosi sa sobom pjev ptica. Igraju se leptiri i pčele oko cvijeća i voćaka u njihovoj raskošnoj cvatnji. Sunce je svirač radosti, što obilno sipi s njegova široka dlana, a vjetrić skrovito šapće tajnu svoga objesnog ludovanja kroz granje.

Uskrsno je jutro. Roditelji su otišli od kuće u crkvu, samo Ana obilazi po stanu i čujem, kako stružu njezine drvene papuče po kući i kako mrmlja, razgovarajući sama sobom. Pospremljena od podruma do tavana, kuća sjaji čistoćom; njeni svježe obojeni zidovi vesele se suncu, svi su prozori širom otvorili svoja krila, da prime taj proljetni pozdrav.

Sjedim na klupi pod kruškom u vrtu, na koljenima mi je knjiga, hoću da čitam, kad saberem misli, što se razletiše poput jata golubova. Hoću da se saberem, no duša mi je sva u raspjevanim zvonovima, u cvjetnim čaškama nad mojom glavom i kraj gnijezda lastavica pod krovom, iz kojega radoznalo vire male, crne glavice mladih. Čežnja je utekla svojim brzim i lakim hodom, izvukla se iz tijesnih i mračnih prostora, pa neobuzdana luta putovima bez kraja.

Treće je proljeće otkako živim u gradu i što tek o praznicima dolazim kući. Vrijeme je ugradilo u te tri godine, što sam prikupila na iskustvu, pa otvara moj pogled za nove izražaje života. U mojim sljepočicama šumi krv, kao da netko udara čekićem ispod tkiva — u srcu mi je neka topla i drhtava dragost, kojoj ne znam razloga, a koja se često izmjenjuje za neki veliki nemir i nerazjašnjivu, duboku

tugu. Katkad bi trčala, dok me ne bi izdala snaga, divlje i ludo, kao da me gone ili kao da me čeka divna sreća na jednoj dalekoj meti, a onda bi se opet zavukla u osamu i tamo bi kunjala, kao da oplakujem neko strašno zlo, neku golemu muku.

Danas se žare krovovi na suncu ,iz njihovih dimnjaka uzlijeću plavi barjaci dima, iz svih se vrata šire talasi nekog spokojstva srca. U travi do mojih nogu zuji bumbar, a jedan veliki leptir krasno išaranih krila sjeo je za trenutak na naslon moje klupe.

— Da ga uhvatim?

Tomo sjedi kraj mene — došao je već rano u jutro i donio mi knjigu, koju sam htjela da čitam.

— Kako je lijep! — on bi posegnuo za leptirom, da mu nisam pridržala ruku, ali njegove se oči i dalje kradu za njim.

— Ne bih mu učinio ništa na žao — veli. — Htio sam tek da ga pogledam iz blizine, ali pazio bih, da mu ne pokidam krila.

Moj je prijatelj naglo izrasao u ovo posljednje vrijeme, a glas mu je postao promukao i to je tako smiješno u poredbi s njegovim još djetinjim licem.

No on je i prema meni drugačiji: katkada se doduše igramo kao i prije, no događa se, a to je sad dosta često, da se on uozbilji i da tad pokušava izigravati prema meni neku posebnu pažnju.

Ali ni ja nisam ostala ista.

Neki put ga vučem za uho u igri i brbljam gluposti, no kasnije se naglo i iznenada toga zastidim i ne znam, ni što bih kazala, ni što bih učinila, da to ne bi ispalo ludo, pa crvena od neprilike šutim i klonim se da ga pogledam.

Takva je zabuna i u ovo jutro pala među nas i raznijela moj prijašnji mir i sigurnost.

Njegov je pogled upravljen na mene, pa opažam, kako su njegove oči neobično crne i zastrte dugim trepavicama, što bacaju sjenu na njegove obraze. Danas primjećujem, da mu brkovi probijaju nad

usnicom i da su mu hlače novoga odijela, koje je dobio ove zime, opet kratke.

— Koliko je tebi godina? — upitao me je, sagnuvši se do mene.

— Očešljana si kao gospođica, pa imaš i više petice...

Da li se on ruga? No silno bih voljela, da sam sad starija nego što jesam i da sam starija i od njega, ali osjećam, da bi on znao, kad mu ne bih kazala istinu.

Priznajem mu dakle da mi je četrnaest godina. To je zacijelo još premalo da budem odrasla u očima drugih, ali to je također, po mojem uvjerenju, i daleko previše, da bi me smjeli smatrati još uvijek djetetom i malom.

Otkidam jedan list i gnječim ga u šaci, a Tomo zviždi i smije mi se drsko.

— Tek četrnaest godina! Eh, kad sam ja imao toliko...

Ponovo se crvenim od neprilike i stida.

— Pa nemaš mnogo više! — pokušavam da mu uzvratim, kako je zaslužio. — Nisi ni ti mnogo stariji.

Ali on ne sluša, što sam mu rekla i to je na kraju dobro, jer sam prema njemu tako sitna, te ne bih ni smjela tražiti, da me smatra sebi ravnom.

Danas je nešto novo medju nama. Razgovor zapinje. Nešto je čudno.

— Moram u kuću! — izjavljujem, a nikuda se ne mičem i ljutim se, što me zbunjuje porugljivi osmijeh tih dječačkih očiju, a opet, draga mi je njihova blistava blizina.

— Zašto bježiš? — on me zadržava. — Tvoji se nisu još vratili. Ili — on se dosjetio razlogu — bojiš li se ti možda mene?

Da ga se bojim?

Nasmijala sam se, makar da to nije bilo od srca. Pa što on zapravo misli, pitam se, a od toga pitanja postalo mi je još toplije, krv je življe zašumjela, a kucaji srca popeše se sve do grla i guše me, guše!

Gospode, to proljeće, ta zelen oko nas i cvijeće! Zvona nad selom i to uskrsno jutro!

Što se prenulo u meni kao od sna, a možda je već dugo budno? Što je to kliktajem odgovorilo na kliktanje oko mene i ponijelo me nekuda kao oblak, kao pjenu?

Krasni dan nagiba se nada mnom i zanosi me njegov mirisavi mladi dah. Tomo me zadirkuje pogledom i šalom i sve smo nemirniji i počinjemo se natezati i trčimo po vrtu, preskakujući zasađene gredice.

Ja trčim, a on me lovi i njegove su noge brže i spretnije od mojih i žurno me dostiže. Uhvatio me je svojim čvrstim rukama, privukao me je k sebi.

Planuo je poljubac na mojim usnama, poljubac pun sunca toga jutra i njegove miline, pun naše mladosti i neobjašnjive, divlje čežnje, pun divnoga čuda, koje nam se objavilo i koje sad sretni dajemo jedno drugome.

Bio je trenutak, a zatim pobjegosmo trkom, svako na svoju stranu, kao da nas je tko uhvatio na grijehu.

XI.

Vjerovali su, majka, a najviše otac, da ću brzo prerasti po svom značenju djecu moje dobi. Očekivali su, da će već prve godine moga školovanja u gradu pokazati rod, koji ih ne će razočarati u njihovim ranijim predpostavkama. A ništa se, eto, ne događa. Rastem kao i svako drugo dijete, u školi prolazim katkad bolje, katkad gore i po ničemu se ne ističem među ostalima. Povučena sam, kao što sam bila i prije i ne posižem ni za čim izvanrednim — jedino što sam ostala buntovnik po duši, baš kao i nekad.

Ipak, danas već gledam stvari jasnije i čini mi se, da se rijetko varam, kad ih prosuđujem. Danas već znam, da se ljudi vole zadržavati na površini, da se klone konfliktima s drugima i sa sobom i da ljube obmanu. Napokon, koliko sama i cijenim istinu, toliko se ipak neki put također moram sklonuti pod okrilje lukavštine i varke.

Baš je tako. Udarila sam nekoliko puta glavom, želeći da zastupam istinu, a taj bol bio je napokon sasvim uzaludan, jer je sve poslije toga ostalo onako, kako je bilo i prije. Ne mogu uhvatiti za sebe koji slobodni čas, a mimo znanja Vujićevih, ako ih ne prevarim, da mi škola traje duže ili da imam sat klavira ili francuskog. Ne mogu se maknuti ispod njihova nadzora, ako se ne domislim nečemu, što je, po njihovu, dovoljno važan razlog za moje izbivanje od kuće.

Kum Marko je u mirovini i ne zna, čime da ispuni čitavi dan. On pomaže ženi u kućanstvu još više nego prije, nešto zato, što ima toliko vremena, koje više ne može upotrijebiti u druge poslove, a još više radi toga, što su prihodi u kući postali manji. Gospođa Anka još je gora nego prije, muči je kostobolja, još je više čangrizava i svadljiva i još manje zadovoljna sa sobom i s drugima. U kući je bilo ružno, no sad je često puta nesnosno od te rugobe, a svađe su na dnevnom redu, pa ako ih slučajno nema, osjeća se u zraku njihovo približavanje, kao da se bliži otrovni bacil, koji će se uvući u krv i vući odande život i snagu.

Prolazi takav dosadni i prazni život ljudi, koji ne znaju, što da s njim učine i suše se i besciljno nestaju u njemu, a sve se to zbiva preda mnom i u jednoličnom ritmu vremena, koje se njiše nad njihovim glavama poput njihalice sata: jutro — podne — večer. Točno se zna, što se radilo jučer i što će u taj isti sat i minutu uraditi danas, i sutra, i prekosutra, pa ništa ne smije ni na čas poremetiti taj red, ništa ne smije unijeti zbrku u njihovu podjelu vremena, gdje sve mora ostati, kako baš jest i gdje je sve, kako oni misle, važno i odsudno.

Već tri godine živim u toj kući bez radosti i sunca.

Živim u tom tmurnom stanu među pokućstvom, o koje se udaram na prolazu — među tim dekoracijama, jastucima i vazama, papirnatim lepezama, albumima i spomenarima, gdje je svaka od tih starih stvari vrednija od moje prisutnosti i gdje sam trpljena, tobože u ime nekog prijateljstva prema mojem ocu, a u istinu samo zbog novca, kojega za mene primaju.

Napokon, što sve ne radim po njihovu nalogu i radi dužnosti, koju oni imaju prema mojem odgoju?

Svako jutro pospremam stan, a poslije ručka perem suđe i kuhinju, nosim drva, kad to bude kumu preteško, krpim svoje rublje i odijela, a često i perem rublje i ribam podove. Gospođu Anku bole noge, ona mora ležati i odmarati se, razumljivo je dakle, da ja idem umjesto nje u aprovizaciju i da je oslobađam najvećeg dijela posla i brige!

Katkad dolazi otac da me posjeti, pa i majka je jedamput bila s njim zajedno, no za vrijeme takvoga posjeta, u kući je, kao što je bilo i prvi puta kod očeva dolaska: sve dobro i u redu. Napokon, Vujićevi i govore ocu da pomažem u kućanstvu po-

red škole, ali oni to opravdavaju pedagoškom potrebom, kako moj razvitak ne bi bio jednostran.

Prepredeni su ti ljudi: nikada mi nisu spomenuli, kako je svojevremeno otac razgovarao s njima, kad sam se tužila na njih i željela otići. Čuvali su se, da me radi toga prekore i činilo se na mahove, da su to već davno zaboravili, kao što se uopće zaboravljaju sitne i neznačajne stvari.

Ali ja osjećam, da oni to dobro pamte i da mi se skriveno, ali stalno svete radi toga, jer znaju da si ne mogu pomoći. Ja vidim, kako neki put zaiskri bijes na njima i kako ga svladavaju tek velikim naporom. Koliko mi je puta otac govorio, dok sam još bila mala, da sam hrabra. Onda to još nisam bila, ali sada sam sigurna, da sam to mnogo puta. No da li sam radi te potrebe hrabrosti i tako često tužna?

Ipak, kad bi drugi znali, da ja imam nešto, što ni zašto ne bih dala, a to su — snovi?

Mnogo puta, dok sjedim u zagušljivoj sobi, zlato sunčanih snopova ukazuje mi put kroz šume sa razlistanim krošnjama, kroz voćnjake sa zrelim plodovima i kroz livade išarane cvijećem. Mnogo puta i pod naoblačenim nebom gledam njegovu bistru, divdnu modrinu protkanu krupnim zvijezdama, koje su tako blizu, te bi ih mogla uhvatiti rukom. Stiješnjena zidovima, zamišljam tako put kroz daljine i nepoznate krajeve, kroz sela i velike gradove, pa tumaram cestom od srebra, razgovaram s večernjim oblacima, pjevam o umiljatoj radosti, koja cvate u nečijem smiješku i pogledu i susrećem ljude, koji su zacijelo dobri, jer imaju suze u očima. Takvi su ljudi, ljudi srca, jer samo takve valjda muči nepravda i pohađa bol. Bit će da se mnogi od njih pozljeđuju na grubostima, a željeli su ljepotu.

U razredu nam objašnjuju kemijske procese i na ploči bilježe formule pored geometrijskih likova, koji su još ostali neizbrisani od prošloga sata, a moja misao šara na zidu čudne arabeske.

Nečiji hladni glas prekida moje sanjarenje, a strogi pogled ispitivalački zuri u mene.

— Bela Stanić! Odgovorite, što sam malo prije kazala!

Uspravljam se. Oko mene se širi cerekanje i šapat. Uhvatili su me u rastresenosti — sama sam kriva, što nisam pažljiva i što puštam da me uhvate.

— No dakle? Kako ću još dugo čekati?

Ledeno pitanje me probada rugom, lica mojih drugarica napeta su od radoznalosti očekivanja, što ću sada, a zvono na hodniku, kao na spas, navještava svršetak sata.

Profesorica izlazi iz razreda, a ja se žurim za njom i treba da joj kažem...

Na hodniku i pred zbornicom strka. Iz svih soba nagrnuše učenice i guraju se da izadju što prije. Probijam se kroz njihovu gomilu, krčim si put laktovima i ulazim i ne kucajući u zbornicu, sva zadihana od žurbe.

Profesorica stoji odmah kraj vrata i s nekim razgovara — s njezinog lica nestalo je maloprijašnje tvrdoće i strogosti, ona kao da i nije ta, koju poznajem i tražim.

Ali kad me je primijetila, sjena zlovolje sinula je u njenom pogledu.

— Vi ovdje? Što hoćete?

— Molim da me ispričate! — promucala sam u neprilici. — Kad ste me onda malo prije prozvali...

Okrenula se od mene u svom nestrpljenju.

— No dobro, dobro! Ovaj put neka bude, ali drugi puta...

Opet je nastavila razgovor, koji sam ja tako nezgodno prekinula svojim dolaskom i njezin je interes zaplovio daleko od mojih briga i moje težnje da joj razjasnim.

Pa što je to i trebalo biti? Još stojim neodlučna, da li da ostanem ili da se vratim, no sad se više niti ne mogu sjetiti, što sam to zapravo htjela. Moja je glava teška, srce mi je hladno i prazno, a na usnama je okus gorčine.

Stojim tako, obješenih ruku, sa punom sviješću da sam suvišna i da izgledam jadno.

XII.

Volim grad i snalazim se u njem, kao da oduvijek tamo živim, ali se rado vraćam i na selo, koje mi je posebno blisko i drago.

Uopće, nije se mnogo promijenio izgled toga mjesta za ovo vrijeme, što sam u Zagrebu u školi. Umjesto staroga drvenoga mosta preko rijeke, općina je podigla novi željezni most, u glavnoj ulici zasadila je drvored i popravila ceste i sagradila lijepu zgradu. Negdje su sazidane nove kuće, drugdje nadograđene neke stare, pa i šumarija je dobila novu fasadu i izgleda vrlo lijepo. No veća je razlika nastala u toku tog vremena među ljudima ili točnije, u njihovu odnosu prema meni. Moji vršnjaci, koji su ostali na selu gotovo su svi viši i jači od mene — oni se brže razvijaju i njihovi su interesi, naravno, drugačiji, nego što su moji, kao što je drugačiji i rad, koji oni obavljaju i način njihova života. Oni su nekako smeteni, kad im prilazim i kad hoću da uklonim tu zategnutost među nama i dok me promatraju, zauzimaju možda i nehotice prema meni stao, kao prema neželjenu došljaku i strancu.

Tako bih htjela, da toga ne bude, a što se više trudim da steknem njihovo povjerenje i srdačnost, tim jasnije osjećam, kako to ne mogu postići. Što drugima polazi za rukom i bez njihova znanja i truda, meni naprosto ostaje daleko.

Sjedim u kuhinji udovice čiče Tune i pomažem joj guliti krumpire, koje ona priređuje za ručak. Još posljednji puta, kad sam bila kod kuće, njezin je muž živio, a sad ga više nema. Često sam zalazila u njihovu kućicu na kraju sela, razumije se, mimo dopuštenja mojih, koji mi to ne bi ni dali. Ali otkako nemam bake, željela sam slušati priče nekoga, koji bi isto tako umio da pripovijeda kao moja pokojna baka, jer je isto tako star i mudar, kao što je bila ona.

Ali otišao je i on, naglo, skoro i bez bolesti, pa sad iz svih kutova ove sirotinjske kuće zjapi praznina.

Njegova udovica briše pregačom znojno lice i razgovara sa mnom.

— ... Kunjao je on već čitavu godinu. Onda ga u večer iznenada potresla zimica. Sve sam kapute i gunjeve poslagala na nj, a on je bivao sve hladniji...

Uzdiše stara ,bijele joj vlasi vire ispod marame, oči su joj sasvim bez boje, kao da su suze isprale njihovu nekadašnju modrinu.

— Sinovi su vani na radu. Kako ću ja dugo, u božjoj je ruci, a teško mi je, znaš, ovako samoj kukavici...

Najednom je zašutjela i kao da je tek sad primijetila, da to meni govori.

— A što ja to tebi? — zbunila se i naljutila. — Gdje su za tebe ti razgovori — kuda ja to...

— — — — — — — — —

Obilazim po selu — na mnoga bih vrata rado ušla, a ne da mi se, da ne susretnem poglede pune neprilike i čuda.

Brzo se udaljuju ljudi jedno od drugoga i postaju tuđi među sobom, no da li su uopće kada i bili bliži?

Boležljiva je majka i stalno kašljuca, pa i otac je dosta oronuo. Njih dvoje misle prodati našu kuću i zemlju, koju imamo, pa preseliti u grad, samo još nemaju povoljnoga kupca, a zatim i otac je još u službi.

Izgleda mi, kao da njih više ništa ne veže uz ovaj kraj i kao da se nadaju nekakvom drugom životu, ljepšem i zadovoljnijem, kad jednom odu odavde. Zapravo, majka na to ne misli mnogo, njoj je, kao uvijek, i to svejedno, da li će živjeti na selu ili u gradu, no otac katkada sili na to, a njemu se ona nikada nije usprotivila...

Još uvijek ima dosta društva u našem domu, no uza sve to osjećam, da otac postaje sve više nezadovoljan i mračan. Čudno je to, naravno: što se više gostiju skuplja pod našim krovom i što je veća njihova buka, tim jasnije slutim to, što sam osjećala još kao dijete: osamljenost svoga oca.

Bit će, da on još uvijek pokušava postići višu razinu i neko plemenitije prijateljstvo u svom odnosu prema ljudima, a drugi ismijavaju tu njegovu nakanu i, kao obično, vuku ga dolje, k svojim zahtjevima i potrebama. Bit će da ti ljudi sa čitavim svojim načinom i sa svojim određenim pogledima na život, sputavaju očev zamah i njegovu vjeru u neki drugi oblik njegove egzistencije i sad i kasnije, pa otac osjeća te utege na sebi od njihove prisutnosti, osjeća ih, ali ih se ne može osloboditi.

Njegova nekadašnja zadovoljstva zijevaju pukotinama — nekadašnje iluzije paluckaju još u tmini poput maljušnih svjetlašca, koja se bore s vjetrom, da ih ne utrnu. Zar je trebalo čitati i razmišljati tražiti vredniji sadržaj života, da sadašnjost ipak prolazi u skučenim razmjerima, bez širine i slobodnoga leta?

Jedna crta gorčine dublje se urezala oko očevih usana, u glasu mu više puta primjećujem ironiju, pa čak i sarkazam. Pije, ali se ne opija, a prema majci je postao nježniji i samilosniji. Ona se, na kraju, žrtvuje za naše dobro, a sad, kad više nisam stalno uz njih i kad oni oboje znaju, da počinjem vlastiti život, koji će prolaziti mimo onoga puta, kojim oni idu, više su upućeni jedno na drugo i to ih čvršće veže.

Doista, otkako oštrije promatram neke stvari, gotovo sam sklona, da više ne zamjeravam roditeljima, žestoko, kao prije, što su toliko puta ravnodušni prema pitanju, da li je meni dobro i da li je to, što me okružuje, prikladno za mene. Mogu li, pitam se, drugačije postupati ljudi, s onakvim životom, kao što je njihov, u kojem su se uvijek borile težnje s ispunjenjem i san sa stvarnošću? Može li čovjek, kojega su bezbroj puta udarili po glavi, i svijesno i nesvijesno, imati mnogo osjećaja za bol djeteta, koje je

po svojoj prirodi i onako suviše osjetljivo i baš radi toga moglo bi kasnije stradavati i patiti? Otac je još prije vidio u meni sanjarku i možda se toga i uplašio, radi svojega iskustva i zbog mene same! Sigurno je, danas to znam, da me voli kao i prije, kako to on može, i da se nije on tuđio od mene, nego sam ja postala prema njemu zatvorenija i hladnija. Ta nije li rekao u svoje vrijeme, iskreno, kako je osjećao, da je i on patio, pa zar ikome patnja ostaje prištеđena? On je svoje prošao — proći ću i ja. Ovisi samo o uzdržljivosti i hrabrosti pojedinaca, kako će to svladati. To je borba, u kojoj vojuje svatko sam i po svojoj snazi i ne može mu se pomoći...

— — — — — — — — —

Susrela sam Tomu u Zagrebu. Išao je s nekom djevojkom, zacijelo starijom od njega i nosio je njezin ogrtač preko ruke. Nije me vidio — bila sam na drugoj strani, ali ja sam njih dobro primijetila.

Ona djevojka bila je elegantna, odjevena po posljednjoj modi, imala je, čini se, žuto obojenu kosu i namazana usta i — bila je lijepa.

Boli me taj susret. Na sreću što me Tomo nije vidio i nekako mi je milo, što se on ne javlja, jer se bojim, da bi naš sastanak, a poslije onog posljednjeg susreta u uskrsno jutro u vrtu, mogao ispasti neukusno i glupo.

Nisam sigurna za sebe, da li bih ostala mirna, kao da se onda nije ništa dogodilo. A dogodilo se ipak mnogo u ono jutro: sjećam se čudne opojnosti i nemira bolnog i dragog.

Vjerujem da mi Tomo čini krivo, što ide s drugom djevojkom, a mene zaboravlja. Posve sam sigurna, da on zlo postupa i da sam očekivala nešto drugo.

Više puta kritički gledam svoj lik u zrcalu. Usko lice, s izbočenim kostima na jabučicama, s dugim nosom i tankim usnicama, nije lijepo. Kosa mi je rudasta i opora, pa makar koliko je četkam i pritežem češljevima, uzmiče mi ispod vlasti, koju hoću da joj nametem. Oblici tijela nisu mi više dječački

kao prije i već se počinju obliti, no kretnje su mi uglate i nespretne, a hod težak.

Tko zna, nije li se Tomo samo našalio sa mnom, kad mi je govorio, da mu se sviđam! Možda je to bila samo gruba šala, a uzela sam je ozbiljno.

Mnoga jutra dodiruju užarenim dlanovima moje čelo. Hoću li ikada zagrijati nečije srce ovakva, kakva jesam? Hoću li ikada značiti nekome ostvarenje njegova sna i težnje?

XIII.

U listopadu smo, a još je vruće kao usred ljeta i dani još nisu postali bljeđi. U prirodi još buja, kao da se život tek razgara u svakoj travci, u svakom listu.

Hodaju ljudi u ljetnim odijelima i svlače kapute oko podneva, kad prigrije sunce. Kraj prozora našega stana cvrkuću lastavice — baš kao i kod kuće na selu — i još se ne spremaju na put. Na prozorima i balkonima kuća sunčaju se odrasli i djeca; ovi mali utrkuju se i po dvorištima, na onim uskim komadićima prostora iza kuća, kamo ipak ne dopire budno oko pazitelja, koji bi vikao na njih.

Na prozoru od kuhinje, koji gleda u takvo malo dvorište ograđeno visokim zidovima od drugih zgrada, pokušavam da uhvatim koji trak sunca, slušam brbljanje sa drugih prozora i gledam žutu, odrpanu stijenu meni nasuprot, koju zlati sunce na svom zalazu. Na prsima pod košuljom šušti mi papir, brižno savijen i spremljen: pismo, u kojem sam upamtila svaki potez pera i svaki oblik slova.

Plače dijete u dvorištu, odnekud dopire lavež pseta, što sliči tužaljci — susjede glasno razgovaraju sa svojih balkona o cijenama na tržištu i o najnovijim senzacijama ulice, a iz našega stana čujem dosadno zanovijetanje poznatoga glasa, koje će možda već za trenutak preći u zagrižljivi izazov i krvničku svađu. No što se to ovaj čas mene tiče i što me to smeta u mojoj sreći?

Nisam napisala zadaću za sutra i nisam naučila, što su nam odredili da naučimo, a može se dogoditi, da ću baš sutra odgovarati za ocjenu; u sedmom razredu traži se već mnogo više! Danas sam također razbila jedan tanjur kod pranja, pa gospođa Anka leži — toliko se uzbudila, da ju je zaboljela glava.

Radosno se smijem i tako sam iznad svega toga, i tako sam daleko i od tih ljudi i od tog čitavog zbivanja, koje se nepromijenjeno oko mene pokreće, te mi ništa ne može pomutiti raspoloženje. Eto, ovi ljudi grebu dušu jedno drugome svojim nečistim noktima, oni pljuju jedno drugome u srce i svoje međusobne odnose pune lažima, ogovaranjem i kojekakvim prljavštinama, no sada to vidim i ne vidim, i čujem i ne čujem, a što je najvažnije: sad niti malo ne trpim radi toga. Osjećam: besmislice terete njihov mozak — ludosti im podgrizavaju mir, no sve to ostaje iza mene, daleko iza onih velikih slova u pismu, iz kojih se izvija slika muškarca, kojega susrećem, makar kamo polazim.

On će me i večeras čekati na ugovorenu mjestu. Bude li došao prije nego što ja stignem, šetati će po gornjogradskom šetalištu, palit će cigaretu za cigaretom i njegov će ogrtač svjetlucati u sutonu. Budem li zakasnila, pogledavati će nekoliko puta na sat i bit će sve nestrpljiviji.

Ako zakasnim . . .

Svakoga se dana žurim u vrijeme, koje određujemo i nalazim mogućnost da odem, a što se nikada prije ne bi moglo dogoditi. Postala sam lukava u pronalaženju razloga, kojima prikrivam onima kod kuće svoj izostanak i ne mislim na to, što će se zbiti, ako oni ipak naslute prevaru.

Svejedno mi je, što će biti kasnije, čak se i spremam da platim tu slobodu, kroz koju sad dišem svake večeri jedan sat. Pa zar bi koja cijena bila previsoka za ovo, što me sad uznosi?

Sastajemo se u gornjem gradu na šetalištu, pa na Jurjevskom groblju ili na Rokovom perivoju. Prođe li ipak koji dan, da je on zapriječen doći, piše mi, a ja sam već ugovorila s poštarom, da pisma predaje samo meni.

Ljeto živi u ovoj jeseni 1920. Lijepo ljeto, koje je i u svom umiranju još puno života i kao da hoće da ga zadržimo u sjećanju za dugo, možda i zauvijek.

— Mirko — šapćem za sebe i ponavljam, tko bi znao po koji puta, to ime, dok mi njegova slika uvijek ponovo izlazi pred oči. Toliko mislim na njega i toliko želim da ga vidim, pa kad smo zajedno, tako je kao da i ne hodam po zemlji i čitav bi svijet mogla zagrliti i svima bi mogla poklanjati od obilja svoje radosti.

Da, htjela bih darivati toplinu i osmjehe . . .

Netko dovikuje s prozora u prvom katu nekome sa drugoga kata, što priređuje za večeru i tumači u potankost recept jestvina. Pazitelj kuće vitla metlom po dvorištu, diže prašinu i rastjeruje djecu, što vrište od objesti. Sa stepenica se oziva buka razgovora, pseto zavija uporno i kao da rida — možda ga lanac prejako steže.

— Zaljubljena sam! — zaključujem sva svoja pitanja o razlogu promjene, što se vrši sa mnom, a tako je vidljiva, te je svi mogu primijetiti.

Zaljubljena sam!

Sunčani trak cjeliva mi ruke, koje pružam za njim, kao dijete za igračkom i tone za ružičastim oblakom.

XIV.

Nekoliko tjedana poznajem Mirka Barića, ali se ne sjećam, kad smo se prvi put sreli, ni kako je to bilo. Upoznala nas je jedna moja znanica i on nas je prvo vrijeme obe pratio, kad smo se vraćale iz škole, no kasnije je stao da očekuje samo mene. U početku se nismo ni sporazumjevali za sastanak, a ipak sam slutila, da će se on svakoga dana bilo od kuda pojaviti na mojem putu. Uopće, Mirko je sve češće ponio moju misao za sobom — on bi sve češće budio čežnje povezane s njim i naši susreti postadoše već ubrzo potrebnom dopunom onome, što je inače stajalo u mojem životu, a nije imalo ni boje ni zvuka.

Podnosila sam sada neugodnosti pa i nepravde, kao da se više i ne tiču mene — prkosila sam sada zaprekama, s kojima sam se sukobljivala, kao nečem, što se mora slomiti pod mojom voljom. O, svi jadi, kad bi se skupili preda mnom, ne bi bili potamnili moje svjetlosti i sav otrov zabadanja sitnih i mrzovoljastih duša, ne bi mogao pomutiti divnu omamljenost, u koju su tonula sva moja osjetila.

Rasao je zanos i svakoga je jutra zlatnim prstima otvarao moje oči.

Rasla je radost i plela svoje krasno pletivo sanja, te kroz njih ni mimo njih nikuda nisam vidjela.

Zorila je jedna jesen, čudesna i raskošna, u kojoj je gorjelo srce i drhtalo kao list u krošnji, a neizmjerno dalek činio se vihor pustošenja i zime.

— — — — — — — — — —

Mirko je činovnik, a pored toga i studira i doskora će, veli, završiti nauke. On je iz Podravine, no u Zagrebu je duže od mene, a, naravno, i stariji je od mene za nekoliko godina.

Spominjale su drugarice u školi, kad su nas nekoliko puta vidjele zajedno, kako se o njemu svašta priča, ali ništa dobro. Govorile su, da Mirko voli mnoge žene i da žene vole njega i da se nigdje još

nije zadržao zadugo i da sve odbacuje, kad mu bude dosta.

Slušam to pogovaranje, no u njemu ima zacijelo zlobe i mnogo nadogradnje nečije fantazije, pa u to ne vjerujem.

Napokon, ako je Mirko nekad i volio druge, sada on voli, i to on uvijek ponavlja, samo mene.

— Bela — njegov me pogled grli — Bela, moja najdraža!

Polazimo rukom u ruci kroz parkove, sjedamo na klupu ili lutamo bez brige za vrijeme i za bilo što drugo.

— Kad položim posljednji ispit, stvorit ću si dom — uvjerava me Mirko i privija k sebi. A to će već biti doskora . . .

On nastoji da naglasi svaku riječ, kao da treba da naslutim to, što je ostalo neizgovoreno.

— Doći ću k tvojima . . .

Osjećam mu dah na svom licu i kraj usana i susrećem pogled pun ushita.

— Možda se varaš? — usuđujem se, da ga upitam. — Možda sad tako doista misliš, to, da me voliš, dok u istinu . . .

No opreznost sumnje rasplinjuje se, kad mi se glava spušta na njegova prsa.

— To ne smiješ više nikada reći! — kori me. — Nikada više!

— Ne, ne ću više . . .

Peče poljubac svojim žarom i hoće da ureže u dušu to, što on traži da mu vjerujem, a bez razmišljanja i bez neodlučnosti: da je moj i da će tako ostati.

— — — — — — — — — —

Onda jedna večer. Sjene tek polako upijaju svjetlost dana i omataju zemlju modrom svilom, a sati teku tajanstvenim hodom i ljudi se čine bolji i svijet ljepši.

— Ne idi! — moli me Mirko i ponavlja usrdno: — Još ne idi!

No kod kuće je danas ipak buknula svađa radi mene i moji su izgovori poslom izgubili na uvjerljivosti i na cijeni.

— Još jednom da ostaneš tako dugo! — prijetila se starica, mašući mi zgrčenom šakom pred licem. — Neka se to još jednom ponovi!

Njezin je muž smiješno skakutao oko nas, pokušavajući bez uspjeha, da i on kaže svoje, zaplašen, kao da će na koncu sam izvući udarac u tom svom nastojanju da ublaži njezinu srdžbu.

— Ne, ne će se više ponoviti! — ponavljao je umjesto mene. — Ona će i sama znati, pa zatim . . .

— Sloboda! — graktala je žena, zajapurena u licu i sva divlja. — Neka njena sloboda!

Bilo je to prije podne, a sad u večer, kad bih već morala biti kod kuće radi mira njihovog i svoga — sada me Mirko ne će da pusti, a teško je i meni samoj.

Kako da on to razumije, a da mu ne moram govoriti?

Kako da mi on olakša muku rastanka, a da također ne povrijedi moju osjetljivost i moj ponos, koji ne dopuštaju da on sazna, koliko sam ovisna o nekoj tuđoj zloj volji.

Mirko ništa ne shvaća ili ne će da shvati.

On je prkošljiv, pun sebe i svojih zahtjeva, pa izgleda da ništa ne može shvatiti slutnjom.

— Ostani sa mnom! — ponavlja uporno i njegov je lik obuhvatio čitavi prostor, koji vidim, potisnuo sve ostalo i svuda je, kuda se okrenem. — Hoćeš li k meni? — čujem ga, kako me zove. — Čekat ću te.

Trčim kući, a njegov zov juri za mnom i hoće da me vrati. Zatvaram uši dlanovima, da ga ne čujem, ali uzalud: glas je jači i stizava me na bijegu.

XV.

Uspela sam se mračnim stubištem i stala sam pred vratima njegova stana. Prije nego što sam dospjela pozvoniti, jedna je čupava glava provirila preda mnom kroz vrata, a za njom progurala se široka ramena i čitavo tijelo.

— Koga tražite?

Sumnjičavi se glas zabušio u mene, dvije su se mesnate ruke podbočile, a sitne zelene oči neprijateljski su zasjale. Stisnula sam kraj sebe tašku s knjigama, koje sam ponijela, kao da ću u školu, pa nastojim da budem sasvim mirna i da prikrijem neugodnost.

— Stanuje li ovdje Mirko Barić? — pitam, što je moguće ravnodušnije, a strana žena potvrđuje, ali me ne pušta ući.

— Mislim da spava — odgovara ledeno i nepovjerljivo me mjeri.

— Mladi gospodin se noćas kasno vratio — objašnjava porugljivo.

— A tko ste vi i što hoćete?

U tamni hodnik upao je trak svijetla — to su se otvorila vrata jedne sobe i Mirko je izašao.

— Ti si Bela! On nije iznenađen, što me vidi ili umije da svladava svoje iznenađenje. Uzima me za ruku i vodi me u stan, ne obazirući se na gazdaricu, koja bi očito htjela nešto reći, ali on se čini da to ne primjećuje.

— Malo si zakasnila! — govori mi, osmjehujući se, a govori tako glasno, da to ona žena može čuti. — Bojao sam se, da ne ćeš ni doći . . .

Vani je štropot koraka i nečiji mrmor, a mi smo u njegovoj sobi, kojoj je on brižno zatvorio vrata i pomaže mi da skinem šešir i kabanicu.

— To je lijepo, Bela! Mirko je obuhvatio moja ramena i milujući prislanja moje lice uz svoje obraze.

— Ali, trebala si mi reći — nadodaje i osmjehuje se ponovo. — Bili bismo oprezniji . . .

Ne shvaćam, kako on to misli, zbunjena sam i naprežem se, da se spasem iz neprilike hladnokrvno i razumno.

— Slučajno sam se sjetila, da bi te mogla iznenaditi — govorim, a svijesna sam, kako on razabire da lažem i kako je to od mene nedostojno, strašno glupo.

— Tako sam došla . . .

Riječi se guše u poljupcima, pa nije ni važno, da li se ispričavam ili mu šutnjom priznajem istinu.

— . . . Čekao sam te — čujem ga gdje govori. — Od onoga sata, kad smo se jučer rastali. Bio sam siguran da ćeš doći . . .

Uzeo mi je iz ruke tašku i položio je na stolicu. Dovukao me do divana i sjeo kraj mene, grijući mi hladne ruke u svojima.

— Priredit ću čaj — veli i prilazi k primusu, potpaljuje plamen i pristavlja vodu u lončiću, a zatim, isto tako žurno, pokriva stol ne baš čistim stolnjakom.

— Tu je nered — govori kod posla i sliježe ramenima. — Samac sam, a gazdarica se ne brine suviše.

Odvrnuo je kontakt i sad kod svijetla velike svjetiljke sa zelenim sjenilom vidim čitavu sobu.

U kutu je željezni krevet, koji je nekada bio bijelo oličen, no sad je siv i boja mu je izgrebena. Do kreveta noćni ormarić, pa stolica i preko nje njegovo odijelo, nemarno prebačeno, s izvrnutim nogavicama hlača i s naramenicama na podu, a ispod kreveta vire cipele, još uprljane blatom. U sredini je sobe stol i dvije stolice, kraj jednoga zida divan, a na drugoj strani ormar i umivaonik. Na divanu je pokrivač, pokrpan na nekoliko mjesta, sa cvjetovima, koji su nekad bili šareni, a sad su sasvim blijedi — vrč na umivaoniku je malen i trbušast, ovalno zrcalo nad njim napuklo i išarano vlagom.

Vidim sve pojedinosti: neke slike na zidovima, u okvirima, s kojih je popadala pozlata i sad se neugodno crne; fotografije nekih lica u smiješnim pozama, lošu litografiju nad krevetom, koja bi imala pretstavljati proljetni pejsaž na moru kod izlaska sunca, a crtana je nevještom rukom i nevjerojatno loše.

Međutim je Mirko skuhao čaj i toči ga u šalice, u koje obilno nalijeva rakije. On prinosi šalicu mojim ustima i nuka me da pijem; postalo mi je vruće, a njegova obazriva briga oko mene stala je da potiskuje moju zbunjenost i nuka me, da pričam, tko zna o čemu.

Eto, tolike slike izlaze mi pred oči, tolike riječi natiskuju se u svijest i talože se jedna na drugu, te ne mogu jasno razabrati, što je najodlučnije u ovom času i što će ostati, kad pređe taj vihor i u srcu. Možda ću ponijeti uspomenu na koji osmijeh i pogled, na koji šapat i zanos. Možda će tek kasnije — u distanci vremena — oživjeti to, što sada juri kroz svijest u svom naglom, vrtoglavom letu.

— — — — — — — — — —

Kroz priškrinuti prozor ulazi u zagušljivu sparinu sobe talas svježega zraka i buka s ulice: zvonjava, signali i štropot motornih vozila. Vani su upaljena svijetla, a ura na noćnom ormariću pokazuje osmi sat. Na stolu su ostale nepospremljene šalice od čaja i boca rakije, koja je skoro prazna. U krugu svijetla, koje baca svjetiljka sa stropa, stvari kao da groteksno plešu u tom neredu: jedna stolica leži prevaljena, a stol se naherio, kao da će se i on prevaliti svakoga časa.

Ležim i znam da moram ustati, jer je već krajnje vrijeme, ali dok zamišljam, kako se žurno oblačim i kako jurim kući najkraćim putem, razmišljajući pritom, što ću reći starima, da se opravdam, ja se doista nikuda ne mičem.

Mirko šeće po sobi, pije rakiju, koja je još preostala i pjevucka kroz zube neku operetnu melodiju. On stoji kraj kreveta i veže kravatu, pa dok se

trudi, da taj posao izvrši što pažljivije, pokušava također, da nekako zatrpa šutnju, što je nastala među nama.

— Izaći ćemo zajedno — naglašava, kako mi se čini, bez prave potrebe.

— Budemo li zatekli gazdaricu u hodniku, ostani samo mirna. Napokon, što se mi tičemo nje i ona nas!

Ne odgovaram mu i čudno mi je, zašto on govori tako žurno i otkuda odjednom ta razdražljivost u njegovu glasu.

— Ako hoćeš, večerat ćemo usput u kakvoj gostionici — nastavlja on u istom tonu. — Mogu te ispratiti i do kuće. A sutra . . . Udahnuo je zraka — možda se boji, da mu ne upadnem u riječ ili da mu ne protuslovim.

— Sutra se ne ćemo vidjeti! Imam mnogo posla. Uostalom, ja ću ti pisati . . .

Slažem se sa svim. Nemam ni volje, da ga što pitam, ni da se radi čega žalim i svejedno mi je, što će se i kako dalje dogoditi.

Mirko je postao veseliji i kao da mu je odahnulo. Razvedrio se, ali dok on priča, življe i bučnije nego prije, o nekim banalnim stvarima, na kojima nemam baš nikakva interesa, mene dira praznina.

Tako je to dakle!

Gledam kroz prozor, kako se te večeri spušta magla, kao prvi ozbiljni vijesnik jeseni i osjećam sve glasniji govor sjete u duši. Zatvaram oči da makar za trenutak zadržim neku drugu sliku nego što je ta, koja mi se unosi u oči, a ništa ne mogu uhvatiti od sjaja maloprijašnjih priviđenja sreće.

Živjela je iluzija neke ljepote — gdje li je sada? Postojali su čarobni elementi, od kojih se moglo zidati divno zdanje radosti — kuda su se raspali? Bio je u svemu dah moje duše i ritam moga srca, a nema ga više.

Stoji strani muškarac u mojoj blizini, trudi se da lijepo sveže kravatu i vonja po rakiji i po znoju. On zuri u zrcalo namrštena čela, jer taj čvor ni-

kako da bude po njegovoj volji i opet ga razvezuje, strpljivo, kao da ne postoji ništa važnije.

Mogla bih da vičem, a šutim. Što je to bilo?

Magla nad gradom i magla nad mojom dušom. Samo jedno pitanje, od kojega mi postaje očajno mučno:

Što je to bilo?

XVI.

Prši snijeg i cvili sjevernjak, što raznosi pahuljice na naslagu od prošle noći. Na zamrzlim staklima inje šara čudne slike.

Još je mrak u sobi, na polju stružu lopate, što čiste pločnike, a budilica kao uvijek u to doba zvoni u drugoj sobi. Umorna sam i neodmorena i glava me boli. U posljednje vrijeme uvijek se teško budim, s tim osjećajem težine u glavi i s tromošću u tijelu. Zapravo nisam bolesna, ali osjećam se loše i svakoga dana sve lošije. U školi ne prolazim dobro. Događa se da dolazim posve nepripravna, na zaprepaštenje profesorica i na iznenađenje drugih učenica. Katkada i ne odlazim u školu, nego tumaram po gradu, onda pišem iskrivljenim rukopisom ispričnice i donosim ih u svoj razred. Gotovo da mi je ravnodušno, što dobivam slabe ocjene i što je moj nazadak tako jasan, da to izaziva različite komentare i tek se na mahove trgnem. Onda se tješim, da je to moje ludovanje prolazno i da ću već nadoknaditi, što sam dosada zanemarila.

Napokon, nije li naravno, da sam život zaokupi više nego škola? Dolazi vrijeme, kad uvijek nova otkrivenja života privuku svu pažnju, a što bi se moglo naučiti iz knjiga, čini se manje važno, — to se može naknaditi kasnije — dok ono, što danas zove, u tom istom danu živi i — nestaje. Ali ta promjena sa mnom traje od dana, kad sam se upoznala s Mirkom.

Ipak, što se činilo nekad veliko i divno, obzirom na nj, sada više nema blještavila tog naličja, i što sam nekad gradila na svojoj čežnji za nečim lijepim, odavno se već raspršilo bez traga. Ništa nismo govorili, o ničemu se nismo sporazumijevali, a ipak smo oboje razumjeli, da se nešto među nama iscrpjelo u jednom jedinom dahu, da je to nešto

gorjelo i izgorjelo u jednom jedinom plamsaju i preostalo je samo garište s ugarcima, koji još bljesnu plamićkom i žurno trnu.

Eh, gdje su ostala njegova nekadašnja obećanja o vječnosti ljubavi, o neprolaznosti sreće? Gdje li su nekadašnji sni o nekoj vezi, ljepšoj od svih drugih veza ljudi i vrednijoj od svih drugih?

Doista, brzo sam razumjela da postoji unutarnji zakon nekih stvari, koji se razlikuje od onoga, kojega bi ljudi htjeli nametnuti po svojoj volji. Brzo sam spoznala, i bez tuđe pomoći, da ima nužda zbivanja, koju određuju vrijednosti ili suvišnosti, po svojoj pravoj cijeni i neovisno od našega uplitanja. Ne mogu reći, da mi to saznanje nije donijelo boli — ne smijem zatajiti, da ono nije bilo i suviše gorko za moju mladost. Ali — nitko me nije vidio da patim.

Ponosim se i svojom snagom i svojim mirom.

Vidjela sam, kako on odlazi od mene za nekom drugom čežnjom, koja bi mu ožarila pogled i puštala sam ga da ode. Slušala sam neki strani prizvuk u njegovu glasu, a nisam ni pokušavala da ga vežem uza se, ni prikorom, ni molbom.

Slutila sam i njegovu povrijeđenost radi toga — ta zar mi nije bio mio?

Možda su druge žene teže pregarale takav rastanak, kad su osjetile da se bliži — možda su druge bile očajne i to je godilo njegovoj taštini.

Ja sam, eto, mirna, samo me, kao i nekad, osamljenost nudi svojom trpkošću i gorčinom.

Gledam se, kako koračam za slabim, možda i varljivim titrajem svijetla — to bi mogao biti odsjaj jednog čistog i divnog zadovoljstva, koje čeka na kraju teškog i napornog puta. Ali zar mladost priznaje zadugo malodušnost i strah? Zar se ne protivi njena odvažnost takvoj bespomoćnoj muci poniranja u mutno i prazno?

Dalek je put, ali ja ću ga svladati. Ako svijetla nema, sama ću ga zapaliti.

O, ne ću kukavnosti, ne ću bijedu! Smiono ću poći naprijed, osvajat ću daljine i prostore.

Svakim danom saznajem nešto više — moji obzori se šire, nije li to veliko i lijepo?

Čini mi se: mašem zastavom u crnini noći i njome razbijam tminu. Smiješim se svemu: i rasutoj iluziji i novome, što sigurno negdje čeka na tom putu kojim idem.

Ta preda mnom je čitav svijet nada, i sunca, i širine.

— — — — — — — — — —

Ljubav zacijelo izgleda drugačije — sreću se drugačije osjeća i kad bi bilo nešto blisko srcu, od toga bi nešto preostalo. A ničega nema — baš ničega.

Mirko je jučer pričekao na mene pred školom, bio je zbunjen i zaplitao se u govoru, što se doimalo pomalo smiješno, ma da je bilo u suštini ozbiljno i — tužno.

Rekao mi je, da mora otputovati na neko vrijeme. Spomenuo je, da je napustio mjesto i da odlazi kući, da tamo u miru uči za ispite. Ti ispiti, to je sad za nj najvažnije, a zatim za nekoliko mjeseci on će se vratiti.

— Do ljeta — ponavljao je i okretao glavu, da me ne mora pogledati. — Tako računam doonda . . .

On se zaustavljao u hodu, onda bi opet pojurio dugim koracima, da sam jedva mogla da ga slijedim.

— Ja ne bježim od tebe! — nadodao je naivno i nespretno. — Takve su prilike zasad, a poslije . . .

— Dobro! — prekinula sam ga, jer mi je dosađivalo to natezanje, u kojem ipak nikuda dalje nismo dolazili. — Kako hoćeš!

Htio je, da mi kaže nešto toplo i milo — pokušavao je, da me okruži nježnošću, koja bi i kasnije potcrtavala njegov lik u mojem sjećanju, htio je . . . Ali nije uspio.

Rastali smo se žurno. Bilo je to olakšanje za njega i za mene.

— — — — — — — — — —

Sjećam se toga u ovo jutro, kad se spremam ustati, a nikako mi se ne da.

U drugoj sobi razgovaraju Vujićevi, naravno o novcu, kojega nemaju, a blagdani dolaze i koješta bi trebalo nabaviti. Glas žene plačljivo tremolira, no tako je uvijek, dok ne započne svađa.

— Ničega nemam — čujem isti početak i završetak tih pripovijesti među njima. — Mučim se i nikada nije bilo bolje. A zašto — zašto? Šutnja, zatim grubo cerekanje njezina muža i psovka.

— A zašto ja živim kao pas? Tko je meni dosudio i po kakvoj pravdi, da se grizem, otkako te poznam. I hoćeš li već jednom zašutjeti, do bijesa?!

Tresnula su vrata zbog jarosti, u kuhinji je nastalo lupanje sa suđem i vika.

Ustajem i oblačim se, onda kao obično obavljam posao u stanu prije škole i ne obazirem se na njihove zadjevice.

Ali žena se prišuljala k meni, okreće se da nas ne vidi njezin muž i govori mi šaptom:

— Tako je skupo da ne mogu izlaziti s tim, što imam. Ona trese glavom, na kojoj se lijepi tanka, masna kosa. — A ti ćeš sad kući. — Tvoji imaju svega dosta, ne trebaju štedjeti kao mi, ni natezati se sa svakom parom. Mogli bi otkinuti i nešto više. Samo, onaj tamo, on ne bi trebao znati za to. Taj novac dala bi ti meni . . .

Pada gusti snijeg. Izlazim napolje i mislim na moje selo i na njegove putove u takvoj kristalnoj bjelini — mislim na svoje nekadašnje lutanje i tako sam još bliza tome — tako mi to još živi u duši.

Glava me žestoko boli. Stala sam uz zid jedne kuće, jer mi se magli. Nečije tvrde šake crne mi se pred očima i kao da nišane kako će me udariti. Vjetar se zaletio u mene, zasipa me snijegom, što mi se svojim iglicama zabada u lice i veselo mi zviždi kraj uha.

XVII.

». . . Moja draga mama! Pitala si me o Božiću, što mi je i bila si zabrinuta za me. Htjela sam ti reći, a najednom su došli gosti i ti nisi imala vremena ostati sa mnom na samo, a drugi put nisam ja više znala, kako da počnem . . .«

Mučim se s pismom. Nekoliko sam ih već otpočela, a ne mogu dalje, i mnoge su mrlje od suza ostale na papiru, kojega izgužvanoga bacam.

Nije to dobro. Ovakav uvod ne valja, on je napokon sasvim suvišan u toj stvari i sigurno bi trebalo, da drugačije počnem.

Ovo bi bilo moje prvo pismo, koje bih pisala samo majci, pa za to valjda nemam iskustva, kako da ga pišem. Pokušavam da govorim u njemu onako, kako bih govorila, da razgovaram s majkom i da nas nitko drugi ne sluša, ali ni to mi ne uspijeva. Da li sam uopće kada govorila majci iskreno i jednostavno i o sebi? Možda je to bilo nekad, u mojem ranom djetinjstvu, ali tako je to već davno, pa kako da se sada toga sjetim?

Sama sam u stanu. Vujićevi su nekamo otišli i, što je dobro, nisu me ni zvali da pođem s njima. Dišem slobodnije i drago mi je, što, eto, znam, da me nitko ne promatra i da mogu činiti, što hoću. Samo, oni će se sigurno već doskora vratiti, pa ne bude li moje pismo gotovo do njihova povratka, kada ću ga otposlati?

Položila sam glavu na stol, misli mi se smućuju — ne, nisam znala, da će biti tako teško priznati ono, što više ne mogu skrivati i o čemu nekome moram reći i to odmah, bez odlaganja na kasnije.

Treba imati hrabrosti, a srce mi se stišće i teku te lude suze, koje ništa ne mogu pomoći i kojima ne mogu zapovijedati. Teku suze, a bol me peče i jači je od mojih napora da ga stišam.

Noći su moje pune muka uzbudljivih i isprekidanih snova, a dani su na granici između sna i jave. U noći sam opet vikala, pritisnuta nekom neobjašnjivom morom i probudila sam se, kad me je netko čvrsto potresao i nagnuo se nada mnom.

— Ona je bolesna! — čula sam gospođu Anku kako uzbudjeno govori svom mužu.

— Zar ne vidiš kako izgleda: mršava je i žuta, umjesto da cvate zdravljem. Piši njezinima; ne ću da mi budemo krivi . . .

Kako su strašni i kako su mrski ti ispitljivi pogledi, koje odsada srećem kako rovare po meni — kako mi je tjeskobno od njihova straha, da im ne nanesem neugodnosti i brige!

— Zašto ne jedeš? — kostruši se gospođa Anka, prestala je sama jesti i motri me, kao da će me probosti. — Ili zar ne prija gospođici moja hrana?

Uzalud moje dokazivanje, da mi nije ništa i da ne bolujem, kad mi oni ne vjeruju i kad je baš danas stiglo na njih pismo od mojih, neka jave, što se zbiva sa mnom ili će oni sami doći ovamo.

Trebalo bi dakle pisati majci — trebalo bi, makar kako, naći riječi, dobre, razumne i mirne . . .

Svaki smijeh zvuči tužno u mojoj svijesti, svaka radost drugih mene muči, a teret žulja moja ramena — teret odgovornosti prema sebi i prema onom drugom.

Sada više nema nikakve sumnje: još se jedan život budi, a taj je u meni, o njemu nitko ne zna i ne smije ni znati.

Zametnuo se jedan život, na koji ni Mirko ni ja nismo mislili — nitko ga nije očekivao, a ipak se javio zajedno s uspomenom na one davno prošle dane.

I sada . . .

On je negdje daleko i uopće mi se ne javlja — njemu ne mogu pisati, kako je sa mnom, jer od njega ne mogu ni tražiti bilo kakvog oslona, a kad bi mi ga baš i dao, bila bi to žrtva za nj i za mene.

Odgovornost je na meni, samo je ja snosim. Odgovornost i — samoća.

Bit će, da moram nešto učiniti — samo mi nije jasno, što bi to trebalo biti, da zaštitim sebe i ono biće, što raste u meni. Ali odluka treba da sazori što prije, jer se i vrijeme žuri i kasnije bi moglo biti prekasno.

Sigurno, majka bi mogla sada savjetovati, što da radim — ona bi mogla, sakrivajući to nekako pred ocem, da nađe zaklona za me, dok ne prođe to vrijeme i dok se ne rodi dijete . . . Ona bi to mogla učiniti, kad bi htjela i — budem li mogla da je zamolim zato.

». . . Poslije, uzet ću kakvu službu, da se mogu brinuti za nj . . .« — pišem. — »Izaći ću iz škole, ali mogu i privatno učiti i završiti razred. Ni o kome ne ću ovisiti — nitko ne će imati pravo da se upliće u moj život. Samo ovo sada treba proći — sada trebam pomoć . . .«

Mute se slike budućih događaja, koje bi već htjela vidjeti jasno, a brige nadilaze moju snagu i ruše se na me.

Mislim na nj, na to nerođeno čedo, gledam mu očice, čujem njegovu viku, kojom upozorava na sebe i čini mi se, da osjećam teret njegovog malog tijela na mojim rukama. Gledam ga i kao da razgovaram s njim, kao da mu govorim, kako ja njega neću da žrtvujem, ni za volju kakvih obzira ni budućnosti, i kako ćemo nas dvoje ipak nekako proživjeti, kad postanem samostalna, sve ako nas i odgurnu drugi.

Znam: sramota je, prema mišljenju društva, to što sam učinila — sramota bilo bi ovo materinstvo, trpjeli bi oboje, pa ipak, ja ga ne dam, ne dam . . .

Čujem korake u veži. Dolaze Vujićevi. Brzo se umivam, da izbrišem izdajničke tragove suza i spremam pismo u njedra: sutra ću ga dovršiti i predati na poštu.

XVIII.

Popušta zima, pa jugovina topi snijeg, koji nestaje u kaljužama blatne vode. U hirovitoj igri izmijenjuju se sunce i kiša i čini se, kao da već dolazi proljeće, iako mu još nije vrijeme.

Stojim na ulici i zurim netremice u veliku crnu ploču kraj vrata jedne kuće, s imenom liječnika i s naznakom sati njegove ordinacije, a slova sablasno rastu, vrte se i plešu i nikako da se umire. Zurim u ploču, a s nje kao da se crni strahota i noge mi odrveniše od stajanja, a duša mi obamire od užasa.

Drugi je već dan, što ovamo dolazim i što obilazim tu kuću, a ne usuđujem se ući i ne znam, da li ću to i danas moći. U ruci mi je novac i dok ga stišćem uza se, osjećam prema njemu gađenje i zazor.

Ti dani — to beskonačno trajanje moje muke! To čekanje nečega, što bi trebalo biti mojim spasom — ta strepnja pred onim, što se ne da ukloniti. Odnikud pomoći, samo bijeda. Odnikud razumijevanja, samo težina.

Došlo je pismo od kuće puno osnova, koje se tiču moje budućnosti, ali i sa vješću na kraju, da je majci gore sa zdravljem, stoga joj nisam ni poslala svoje pismo, pa ona ne smije nikada ni saznati za nj. Treba da joj prištedim razočaranje i da je sačuvam od saznanja, koje bi je odviše teško pogodilo. Zato moram, eto ,ukloniti posljedice, koje bi, po zakonu društva, značile za sve nas osudu i prezir. Treba da odaberem: ili život nerođenoga ili mir i ugled onih, koji žive ponajviše samo u meni.

Od novca, kojega sam dobila o Božiću, da njime nabavim haljinu za đačku zabavu, prištedjela sam iznos, kojim ću sad platiti čovjeka, čije se ime koči na ovoj ploči. Jednom sam čula, kako su govorili o

njemu, u vezi s takvim stvarima, a tvrdili su i to, da nije skup i da kod njega sve dobro prolazi.

Gospode, što bih dala, da ne moram prekoračiti taj prag i da mogu pobjeći odavde, nekamo, gdje me nitko ne poznaje! Što bih dala, da mogu živjeti već sada sama za sebe, neovisno od drugih i bez osvrtanja na njih!

Doista, varala sam se, kad sam mislila, da ću odbaciti sve obzire, jer to još ne mogu. A kakav je paradoks zapravo: ne biti sam u svijetu, a ipak biti osamljen — pripadati nekome i u istinu ne pripadati nikome! I kako je napokon strašno: trgati nešto iz sebe, dio sebe i svoga života, jer bi taj nevini mali život značio sjenu meni i drugima, izolaciju od nečijeg, meni i onako ravnodušnog, ugleda i poštovanja!

— — — — — — — — — —

Moje dijete!

Jedno se lice s izražajem dosade i zlovolje sagnulo nada mnom i jedan opori glas ozvao se u mojoj svijesti, izgovarajući pitanja, kratka i odsječena.

Netko, kojemu se očito žurilo da svrši jednu mrsku dužnost, nije osjećao samilosti. Na koncu, jedan je slučaj baš kao i drugi i danas se ponavlja, što je bilo jučer i što će opet biti.

Tko zna, na što misli liječnik, pogledavajući na sat, dok kuha instrumente! U sobi je pretoplo, bole me oči od bjeline namještaja, a stid žestoko gori u meni. Još mi želja za bijegom navire u misli, još me prožima kajanje zbog tog napuhanog junaštva, koje pokazujem, dok bih mogla vikati i ridati divlje i ludo. A pogled liječnika zadire u mene leden i pronicav, njegove ruke pipaju po mojem tijelu, kao po stvari, a glava mu se nagnula i sad mu više ne vidim oči.

— Što vam je? upitao me je oštro i ljutito, kad sam se pomakla. — To još ne boli!

No boli dolaze. Boli, što preplavljuju svijest naglim, britkim mlazovima i svakoga su trenutka jači. Boli, što razdiru bezobzirno i kruto i nedaju

mi ni da odahnem, pa tek što jedna bujica popusti, već me grabi druga.

Stenjem i vičem, znoj mi se miješa sa suzama, mrak mi se gustim zastorom spušta na oči — htjela bih da se otmem, a nemam snage; mogla bih da udaram oko sebe, a sasvim sam u vlasti tih ruku, u kojima blješte instrumenti i uzaludna je svaka moja borba.

Grize me muka, kao da me zvjer čupa, stišćem zube, da zatomim vapaj — pa što znači ovom čovjeku, što patim?

— Ne mičite se! — otresnuo se nekoliko puta. — Ne budete li mirni, idite kamo hoćete. Ja trebam svoje živce i za druge!

O, da li će ikada proći to vrijeme, što u grčevima i jaucima lomi moj otpor? Hoće li ikada doći smirenje?

— — — — — — — — — —

Gotovo je. Ustala sam i pošla, no slabost mi dršće u koljenima, hvata me omaglica.

Vučem se kroz ulice, pa katkada stanem da se odmorim, a zatim nastavljam put dalje.

Gledaju me mnogi: bit će da sam blijeda . . .

Kad ću stići kući, leći ću i zatvoriti oči. Ali u što da položim tu jadnu misao da počine? Gdje je netko dobar, da me obuhvati i ponese nekamo, gdje se ne strada i gdje ima mnogo mira?

Zvone zvona (tko zna zbog čega) i njihovi zvuci nešto oplakuju.

Žure se prolaznici, jer se mrači, skoro će kiša, a vjetar je postao nasrtljiviji.

Kod kuće sam obavila posao kao uvijek: poslije ručka sam oprala suđe i pod u kuhinji i tek sam poslije toga legla. Sad se opet javljaju boli.

Čini mi se, da je rana u meni, po kojoj kopaju noževi, a krv topla i tamna kaplje i klizi.

Vraćaju se slike u ludoj trci i gone se u mojem mozgu usplahirene i grozničave.

Vidim: komadić sunca na prozoru sobe za ordinaciju i bijeli kaput liječnika. Vidim ga kako čeka

kraj plinske grijalice, dok zakuha voda, a zatim dalje: u njegovoj je ruci krvava kireta.

Onda put kući i šapat prolaznika — to govore možda o meni, možda naslućuju ili čak i znaju . . .

Šapat raste do gromke vike — sada to razgovaraju u čekaonici neke žene o bolesti i operaciji, o porodu i djeci i iz svih se tih glasova izvija nešto beskrajno tužno, nad čim bih mogla plakati, kad bih još imala suza.

Gledam zaprljanu slikariju na zidu i želim, da mi nitko ne pridje, da me puste samu.

Hladnoća ulazi u mene i pokrivač me ne može zaštititi, a zatim nadolazi vrućina.

Svijest više nije bistra, srce mi se uznemirilo, igraju sjećanja u pomamnom vihoru, pa tko da ga zaustavi?

Netko ulazi u sobu, promatra me u čudu i kao da ne vjeruje da pravo vidi.

— A ti si još ovdje? — razabirem kao iz velike daljine glas kuma. — Ti si još kod kuće?!

Prilazi mi bliže i ne shvaća.

— Ne znaš li, da je već kasno? — nastavlja prikorno. — No diži se i ustani!

Hoću da ga poslušam i da se dignem, no glava mi nemoćno pada na jastuk.

— Ne mogu! — odgovaram tiho.

II. DIO

XIX.

Tiha je ulica oblivena suncem ljeta. Male kuće, sve jednake u redu, ispružile su krovove, što se čine kao da gore u tom sjaju. Vrući zrak stoji nepomično i svaki je pokret omlitavio pod plamenim sunčanim prstom, koji se golem i težak spušta sve niže.

Gradić tone u poslijepodnevnu drijemežu. Negdje prođu kola, kakav korak ili glas, onda se opet sve smiri. Teško je ostati budan, dok se snenost uvlači u oči, iako još traje dan i dugo je još do večeri.

Stanujemo u prizemnici, koja se ni po čemu ne razlikuje od drugih kuća u redu. Žuto je obojena, sa dva prozora na ulicu i sa širokim vratima, koja su prevelika za tu kuću. Na prozorima cvatu georgine i kaktusi i to se zajedno s tankim bijelim zavjesama ugodno doima. Imamo i malo dvorište, ograđeno visokim zidom od tuđih pogleda, a zasadili smo ga cvijećem, uredili smo u njemu rondele i podigli smo sjenicu. Sada cvatu ruže, bijele i žute — čitavi grmovi ruža, koji opojno mirišu.

Moj muž sjedi na klupi u sjenici i zadovoljstvo mu se odražava na licu.

— Mogli smo nekamo i otputovati — veli mi — ali nama je lijepo i ovdje. Eto, baš jučer su Jurićevi spomenuli, kako im se kod nas sviđa. Rekli su — on to izgovara važno i ponosno — da već imamo sve, što nedostaje i mnogom starijem kućanstvu.

Ušutio je na čas, onda nastavio:

— Znaš li, oni jedva vežu kraj s krajem! Istina, tu su i djeca, ali ta još mnogo ne trebaju, a zatim i njihovi su prihodi veći od naših.

— Što me oni zanimaju? — otklanjam mirno. — A zatim, bilo bi mi i milije, kad bi rjeđe dolazili, i oni, ali i neki drugi.

U svakoj drugoj prilici, Stanko bi se ozlovoljio radi takve moje primjedbe, no danas je i odviše dobro raspoložen pa ne dopušta, da mu to pomutim.

— Čovjek treba da se sastaje s drugima — odgovara mi uvjerljivo. — Nismo mi nikakvi osebenjaci, a napokon, mi možemo da primamo ljude kad nam dolaze — nemamo mi što skrivati pred njima.

Zuje mušice u zraku. U susjednom dvorištu netko vrišti, a jedan glas grubo viče na nj i prijeti.

— Pa i kod vas je tako bilo — nastavlja on vedro. — Uvijek puna kuća gostiju. Uostalom — veseliš li se? — doskora će berba, onda putujemo tvojima. Samo, hoće li ocu biti bolje?

Da li će biti bolje? Vijesti od kuće su rijetke i oskudne nečim dobrim. Majka niti ne dospijeva da piše, koliko je u brizi za oca, a njemu je sve gore.

Dvije godine traje očeva borba s bolešću, kojoj nema lijeka. Kad sam odlazila od kuće u svoj novi dom, onda se nekako započelo, samo što se u ono vrijeme otac još držao i svladavao, a sad se primiče svršetku.

Hoće li izdržati do jeseni?

Ulazim u stan — ne znam zapravo, po što sam došla, ni što tražim. Bit će da sam se uklonila ispred Stanka, da on ne opazi, kako mi je teško, jer on ne podnosi tužna raspoloženja i voli da oko njega bude što više radosti.

Sličan je on u tom mojem ocu, naravno, njemu u vrijeme, dok je još bio zdrav i snažan. A slična sam donekle i ja svojoj majci, primjećujem to neki put jasno, jer obilazim strane ljude, koji se sastaju u našem domu s istim izražajem otsutnosti u pogledu i s prazninom u srcu.

Kao i njoj nekada, i meni su najmiliji gosti moga muža često čudni i daleki, kao da nose u sebi svijet, koji je meni nepoznat i kojega niti ne želim upoznati.

Baš kao i otac nekada, i Stanko je među tim svojim znancima njihov i svoj, dok sam ja po strani

i dobro je, osjećam, što im nisam bliže. On razumije njihov govor i govori gotovo isto tako, kao i oni, a moje riječi oni ne bi ni slušali, sve kad bi ih pronašla, da zaodjenem u njih svoju misao.

Čudno je to: i to ponavljanje nekih životnih oblika i raspoloženja u njima, i ta izvjesna sličnost u sudbini majke i mene. Samo, dakako, ona je primala svoj život kao nešto gotovo i određeno, pred čim čovjek sagiba glavu u nijemoj pokornosti, dok se ja ne smirujem i uvjerena sam, da se život mijenja i da mogu izraditi iz njega nešto i po svojoj zamisli i po svojoj volji. Majka je šutjela, pa i ja ponajviše šutim, ali dok je to kod nje bila predanost sili izvan nje, kod mene je drugačije.

Kad bi se netko unesao u moj pogled, vjerujem da bi u njemu mogao ugledati težnje, o kojima ne umijem progovoriti i koje žive ovako: na dnu pogleda, kad se odmaknu njegovi zastori. Te su težnje kao ptice, što svijaju svoja gnijezda, tko zna na kakvom vršku krošanja i usplahirene odlijeću, čim naslute, da bi netko pružio ruku za njima. Uopće, moje su skrivene misli jedan vreli dah, koji mimo stranih mi ljudi i ravnodušnih zbivanja, grli daljine i rasplinjuje se u njima. Nitko, pa ni Stanko, nije se zaustavio kraj mene, dok su mi dušu punile slike drugih vrijednosti života. Nitko, pa ni on, nije pokušao prodrijeti mozgom i srcem u to tajanstveno svijetlo, raspireno na vatri što tinja: na vatri jedne sanje.

Zar život ne lomi obruče, kojima neki pokušavaju okovati njegov zamah — zar taj život ne nadire poput bujice preko brana i nasipa nečijih tuđih nazora i iskustava, nečijih tuđih navika i želja? Ja ne mogu prihvatiti bez protivljenja nikakovu šablonu — ja ne mogu ostati, s pomirenjem u sebi, ni u kakvoj dosadi živuckanja od dana do dana, od godine do godine, ne tražeći neki dublji i plemenitiji smisao svom postojanju, kao odgovor na pitanja, što me muče. Ne mogu samo slušati fraze o dobroti i srdačnosti, a znam da iza njih ničega nema: ni čovječnosti, ni drugarstva; ne mogu stiskati nečije ruke, što bi htjele da izgledaju podatne i mile, a čini mi se da ih gledam, kako lakomo posižu samo za vlastitim užitkom i spremne su da guše sve, što bi im se u tom suprotstavilo na putu. Ne mogu se smijati tuđim smijehom, smijehom licemjerstva i laži — ne mogu odgovarati, po toj tuđoj želji i zahtjevu, i po njihovu tekstu.

Pa što — što ja mogu?

Stojim kraj prozora i gledam na ulicu.

Kroz prozore na susjednim kućama izviruju često poznata mi lica, a zidovi su kuća, čini se, pretanki da sakriju intimnosti njihovih života.

Sjaji sunce, a ja ne vidim radosne žive boje i osmijeh mi se koči. Ne živi li iza tih zidova istina, koju tek rjetki mogu sebi priznati i mrze je i nastoje, da se obrane od nje, a to je istina njihove bijede? Ne živi li iza svih dekoracija, koje ljudi izmisliše, da bi izgledali vredniji i ljepši, samo prividno zadovoljstvo i iluzija sreće? Sve je napokon osrednjost bez početka i bez kraja, koja je zazidala čovjeka i on uzalud udara glavom, jer nema izlaza. Čovjek je bezbroj puta okrvavio glavu i izgrebao prste i bezbroj je puta izdao neke svoje intimne snove. No da li je uopće izdaja to, što se neprekidno ponavlja? Da li je nečasno to, što se rađa iz nužde prilagođivanja navikama i okolini? Čini mi se, da osjećam, kako dršće briga oko mene — tuđa briga, ucjepljena u dušu i u mozak predajom i odgojem — da se ne bi poremetio red i mir. Ljudi se privikavaju još iz rana, da je jedno njihova želja, a drugo njeno ispunjenje. Oni ne uspijevaju da izraze, što možda i osjećaju, pa i zaboravljaju kasnije na to i ne vole ni da se sjete. Gledaju li oni doista ono, što se otvara pred mojim očima ili gledam li ja to, što oni promatraju? Tako smo si blizu, a u istinu, kako smo daleko, pa hoće li se ti prostori među nama ikada umanjiti?

Hoću li ikada prirasti srcem uz sve ono, od čega mi se danas otkida misao — hoću li jednom uopće

prerasti tu svoju sadašnju nemoć, da im pokažem, kada tražim nešto drugo?

Napokon, ja svijesno osjećam da postoje i široki horizonti i svijetli vidici i da ima u životu intenziteta i širine.

Ja znam da postoje krajevi, u kojima zriju ljepote, samo što je do njih mučan uspon i čovjek se mnogo puta prerano umori i prerano klone, pa što onda gleda, samo su nečije oči pune sutona i zidovi, koji poklapaju težnje u besciljnom oticanju vremena.

Ljuljaju se koraci nagibani strastima, kojima se uvijek nekamo žuri, a zapliću se u pletivu beznačajnosti i sitnih stvari, što rastu do golemih razmjera. Skakuću koraci pelivanskom vještinom preko jama ispunjenih glibom i preko ponora.

Zašto je dobro gledati to otvorenim očima — zašto je dobro sigurno znati?

I Stanko je jednom vidio, što ja gledam, i on se uznosio na želji za nečim, dostojnim naših napora i borba i nije htio da mu ispunjenje težnja bude samo u službi suplenta, koju sad vrši.

Kad smo se upoznali u Zagrebu — kratko vrijeme, kako sam izašla iz srednje škole — mnoga su naša nastojanja bila srodna po otkucaju srca u njima, po ritmu čežnje, po muci, što je pekla.

Činilo nam se: dani, što su pred nama, pripravili su za nas svoje — i veće i bolje, nego što drugi traže da prime — u tim danima zajedno ćemo dakle odživjeti sve te nanose i dobra i zla i pomagati ćemo jedno drugom.

Naravno, i naša mladost je progovarala i stvarala bliskost, koja nas je povezivala. Jednom je Stanko rekao, da je to ljubav, ali kasnije kao da se stidio pokazivati odviše jasno, što je onda spomenuo.

Izgleda tako: on s oporošću upravo skriva nježnost i potiskuje je u sebi. Čini mu se suvišnom veća strepnja ili briga za mene, a to je sigurnost jednog mira i uvjerenja, da pripadam njemu i ovom domu i da se to ne može izgubiti.

Sjećam se, nekad sam i sama priželjkivala takvu trajnost ljudskih odnosa, a danas odmahujem rukom, trpko i sažalno, upravo tako, kao da sam već dugo na svijetu i kao da sam proniknula do dna toj uzaludnoj čežnji.

Stanko je neki put bezazlen i skroman, onda kao da razbija tu čahuru i javlja se u divljini svoga zahtjeva, da bude na razini jakih i da preraste male, svakidašnje prilike svoje okoline. Škola, ispravljanje đačkih zadaćnica, sjednice i sastanci s drugovima, to je doduše stvarni sadržaj njegovih dana, ali iznad toga bljesne katkada žudnja, da to izmijeni ili bar nadopuni nečim, drugačijim od svega, što ima danas. Čini mi se, da primijećujem, kako i on, kao nekada moj otac, pokušava naglasiti svoje značenje u krugu u kojem se kreće — bude to i suviše glasno i pomalo nespretno — naslućuje se u tom njegova taština. Istina, sve se rjeđe spominje među tim ljudima, koji su mu drugovi, »kako bi još moglo biti, i kako će sigurno još biti«, (kao da nema za njih izgleda izvan ovog njihovog, ni rasta izvan njihovih prilika!) pa ipak osjećam, da Stanko nije napustio nadu u mogućnost svoje snažnije afirmacije u nekom poslu. Samo što je ta njegova želja tek proplamsaj poslije dugih intervala neke skoro bezbrižne smirenosti, pa kako se žestoko javlja, tako i žurno opet nestaje, te sumnjam, da li ga to u istinu boli.

Opet sviće takav dan, kad je on nemiran i pomalo zbunjen.

— Jurić me zove, da mu se pridružim, kad će na put — došao je da mi saopći. — Pričao mi je, kako je to zanimljivo i poučno: upoznavati ljude na terenu, prilaziti bliže njihovim potrebama, čuti od njih samih, što bi oni željeli postići.

Njegov nestrpljivi pogled istražuje učinak tih riječi — smrknuo se, što još ne shvaćam.

— Kao da ne pogađaš, o čemu se radi?! Jurić obilazi naš kotar radi političke agitacije. Misli da će

ga birati prvom zgodom i htio bi onda sasvim ostati kod politike...

— To bi on htio — prihvaćam. — Ali ti?

— Pa mogao bih i ja to pokušati! — objašnjava mi Stanko. — Stvar nije tako teška, a zatim, ako toliki mogu u tom uspjeti, zašto ne bih ja uspio?

On ponavlja, što je već govorio mnogo puta, a samosvijest se probija iz njegove prijašnje nesigurnosti.

— Pokušavao sam već koješta. Kao đak bio sam uvijek među prvima, uvijek među najaktivnijima. Izrađivao sam programe za socijalni i prosvjetni rad — na moju pobudu osnovali smo društvo na sveučilištu. Kasnije, drugi su proširivali moju misao, drugi su napredovali zbog temelja, koje sam postavio ja prvi. Drugi su napredovali uspješnije od mene, ali — on nadodaje žurno — ne radi se meni isključivo o mojim osobnim probicima. Rad, kojega bih se sada prihvatio, bio bi, makar i na drugom području, ipak samo nastavak mog prijašnjeg djelovanja, koje je bilo stvaralačko za skupnost. I tako...

Ušutio je. Da li je osjetio moje nepovjerenje? Ali ja nisam htjela krotiti njegove nade — nitko ne bi imao pravo na to, a najmanje onaj, koji bi njemu trebao biti najbliži.

— Pokušaj — rekoh. Ako te veseli i zanima...

— Dakako — osmjehnuo se. Pokušat ću. A ne budem li zadovoljan, eh, lako je prekinuti.

On izlazi iz sobe. Mislim na njegovo lice, koje je ožarila odlučnost i borbenost.

Politika! Malo razumijem od toga. Ali ona ima služiti ili narodnoj ili tuđinskoj ideji — ona može biti na dobro ili na propast!

Nagibam se kroz prozor, da ugledam Stanka, kad bude izašao iz kuće.

Ulica tone u tišinu.

XX.

Jeseni mi gotovo uvijek nose nešto važno. Upravo, kao da se sprema u njima za mene bilo nova radost bilo bol.

Obran je naš vinograd. Još gledam stol, na čijem se bijelom stolnjaku lome kristali svijetla, pa pune pladnjeve grožđa, a do njih očeve ruke, drhtave i žute.

Tužna oprijeka: slatki i mirisavi plodovi što bubre sokom i još su poprskani maglicom rose, i ti smežurani, tanki prsti, kao grane, koje je pokidao vjetar. Zrela i bogata jesen i život isušen u jezgri i nagnut k zemlji.

Još koji dan! — kao da govori suzni pogled, koji me prati na svakom koraku. Još koji dan! — kao da ječi u onom tihom glasu, kojega više čujem srcem, nego uhom. Gospode, kako je strašno vrijeme, koje gradi i ruši — to vrijeme, koje pušta da sazori život i koje brusi krvničku sjekiru da ga uništi? Što su ti naši dani na vagi neprestane mijene, koja kosi i postignute rezultate i nedosanjane snove?

Umire otac. Kao nekad u djetinjstvu, u duši mi je strava, što tiho jeca i žalost preteška, kako mi se čini, da je ponesem. Kao i onda, u duši mi je nemoć, da povičem ili da zaridam, da učinim bilo što, da promijenim ono, što dolazi i što je već tu, sa svom strahotom propadanja i uništenja i s dalekom, blagom nadom u novo trajanje.

Kako sam slaba i jadna, a htjela bih biti jaka! Koliko je mojih nedorečenih misli utonulo u šutnju, da se jave tek kasnije, onda kad ih otac više nije mogao čuti.

— Otvori prozor! — moli me on, stisnut u svom naslonjaču. — Željan sam zraka!

U njegovu je osmijehu tiha tuga.

— Mama je ispekla kolač, koji volim — govori mi zatim veselo. — Poželio sam to i dobio sam. Brine se ona...

Vrućica rumeni njegove upale obraze, na trepavicama mu blista suza.

— Osjećam se smiren — nastavlja otac. — Uopće, polako se to vrši i opažam: boli više ne bole i što je nekad pritiskalo, više ne muči.

Sjedim na klupčici do njegovih nogu, kao i onda, dok sam još bila mala.

— Ozdravit ćeš — mrmljam i prislanjam lice uz njegova koljena.

— Bit će bolje! — ponavljam, a on me ni ne sluša — riječi su to bez istine u njima i bez vjere.

— Htio bih, da tebi bude dobro — pokušava bolesnik da izrazi, što ga okuplja. — Htio bih izvjesno znati to, što se tiče tebe i tvoje sreće...

Njegov zamagljeni pogled ponire u mene i u njemu se javlja nemir.

— Mislim da sam trebao drugačije s tobom — trudi se da doreče misao.

— Bila si čudno dijete, a umjetnost života teško se uči i plaća, pa da sam je mogao tebi dati, trebao sam je i sam znati, i da bih bio tebi bliže, trebao sam biti mlađi...

Plešu sunčani traci po sobi, iz okvira jedne fotografije gledaju me očeve oči, u njima je zasanjani izražaj: neka blagost, koje se sjećam na mahove iz svoje najranije dobi i, dobrota.

— Želio sam, da ti ne bude stran svakodnevni poredak stvari — čujem oca. — Radi toga bio sam i strog prema tebi i katkad oštriji, nego što je trebalo da budem.

— Da — potvrđujem, a bez gorčine i bez prikora. O, gledam se sasvim jasno u tim prošlim danima i opet sam djevojčica, što prilazi ocu, kad ga vidi u sobi samoga i tužnog, i ona sam druga, koja bi htjela k njemu i u tuđoj kući očajno plače.

Opet sam njegova ,pa kasnije svoja, i kako mislim, od nikoga u svijetu više — osjetljivo malo

djevojče i tužni mladi čovjek, tjeskobno sam i napušten.

O ,ti prošli dani, i slatki i gorki, u srcu krvavo rumeni!

Pokrivam lice rukama — sjećam se, kako slušam oca, gdje govori o sebi, da je živio skučeno i u osami i gledam u misli tuđa lica oko njega s grimasom ljubaznosti.

Što je on htio? Širine, vrijednosti? No kako bi to moralo izgledati u stvarnosti, kako se dolazi do toga i što čovjek treba činiti, da to može postići? Da li bi me bar sada mogao uputiti, kako da postupim, da to osvojim za sebe? Da li bi on i sada mogao na to odgovoriti?

— — — — — — — — —

Polazi majka kraj mene, pognuta i blijeda i ogrnuta kabanicom, jer zebe. Naš bundaš položio je svoju veliku glavu u moje krilo i čeka da ga pogladim. Stanko je negdje u selu i još se nije vratio.

Sjećam se: naglo je zahladilo i smračilo se, onda je udarila kiša.

Pa kako je to sve iznenada došlo? Po kući je prošao šapat, onda je na čas sve utihnulo, a zatim se prolomio vrisak. Nahrupili su ljudi k nama, ne znam, tko ih je dozvao, ni što su željeli vidjeti, jer sam istrčala napolje, iako je netko zvao moje ime.

Kad sam se vratila, nečija me ruka zgrabila i povukla u sobu u kojoj je ležao otac, mirno i zadovoljno, kao da se odmara.

— Svršeno je! — govorili su stranci oko mene, što su svojom suvišnom bukom rušili svečani mir trenutka. Netko je gurnuo drugoga i upozoravao ga na mene, pa radoznali pogledi očekivahu napeto, što ću reći i učiniti.

Drugi su jaukali, ja sam ostala tiha.

— Stanić je tako volio svoje dijete, a ona eto...

Nečije je pogovaranje sasulo svoju žuć — neki su zurili u mene i ogorčeno i bijesno.

XXI.

Mjeseci su odonda prošli. Kuću i zemlju dali smo u zakup, ostavivši u kući za sebe dvije sobe s našim namještajem, da se možemo vraćati, kad to poželimo. Naravno, prvotna nakana mojih bila je da sve prodaju i da presele u Zagreb. Ali mi smo živjeli u provinciji, pa sama u gradu, majka bi se osjećala izgubljenom, a zatim i nismo htjeli kidati sve veze sa starim krajem i čuvati sebe, naglo i potpuno, iz tla pod onim nebom.

Majka nije odlazila odanle polako i teško, kako to čine ljudi, vezani dušom i navikama uz stotinu stvari — ona se uopće nije okretala za onim, što je ostavljala, uza sve to, što se činilo, da je prirasla uz onaj dom kroz duge godine. Otišla je žurno i bez suza i kao da se u onom času izgubila njezina krhkost, izgledala je žustrija i jača.

— Nema više Pere! — rekla je mirno. — Sada više nisam tamo potrebna, pa mogu otići.

Doista, čini se, da se ona snalazi u izmijenjenim prilikama i da ne trpi radi toga. Stanuje s nama, u mjestu, koje je njoj posve strano, kreće se među ljudima, koji su njoj daleki, prilagođuje se načinu života, koji se ipak donekle razlikuje od onoga, kojim je ona živjela, naročito u posljednje vrijeme, no sve to, kao da ne zadire suviše bolno u njezinu dušu i katkada sumnjam, da li to uopće prelazi preko praga njezine svijesti.

Kad je pažljivo gledam, vidim da je postala još blijeđa i prozirnija, a kosa joj je srebrenija. Kad prisluhnem, čujem, kako kašljuca češće i kako hvata zrak, gušeći se u tjeskobi, no kao ni prije, tako se ni sada na ništa ne tuži.

Više puta pritvori oči, onda njene spuštene trepavice bacaju sjenu na mršavo njeno lice, a oštro svinuti lukovi obrva čine, da je izražaj toga lica ozbiljan i sjetan.

Događa se, da ona zadrijema i usred dana i tad razabirem, kako to sitno tijelo, što postaje sve sitnije i sve slabije, nosi neki bolni umor. Kad onda otvori oči ,naglo i sa strahom, kao da je učinila nešto krivo, vidim joj u očima, da je gledala nešto, što nije od ovoga dana i što ne pripada stvarima, koje je okružuju i da je slušala jedan drugi glas, koji se oziva u njenoj unutrašnjosti.

— Ja sam malo zadrijemala! — zbunjuje se i gotovo da bi htjela da se opravda. — A što me nisi prodrmala? — pita me prikorno. — Ima posla... — Pusti to! — hoću da je zadržim kod odmora, koji ipak sve češće lomi njezine bespomoćne kretnje. — Pusti, svršit ću i sama, što bude trebalo.

Ali njezini sitni koraci prolaze mimo mene s golemom brigom, što je smućuje, usprkos mojem uvjeravanju, da nema radi čega da se zabrinjuje.

— Skoro će podne! — opominje me nemirno. — Doći će Stanko, a gle, toliko toga valja još prirediti...

Kao što je prije obilazila oko oca u želji, da pogodi, što bi on želio da mu učini, tako sada obilazi oko moga muža, da njemu ugodi i strepi, da li je ipak pravo učinila i mene kori, ako joj se čini, da sam nešto zanemarila.

— Otac je tako volio... — njezino se sjećanje vuče po kući i puni sve kutove. To sjećanje kao da i nije prošlost, u njemu kao da i ne diše dah nestalih događaja i čovjeka, koji više ne živi. Ona je upravo dio toga, što je bilo; njezin je život stvarno nastavak života onoga, što se povuklo u mrak jučerašnjega, pa zato, jer to još ona nosi u sebi i grije svojom krvlju, taj se jučerašnji dan naginje nad danas.

— Mi smo tako činili...

U poređenju s tim prošlim, sadašnjost njoj ne izgleda važna i na njoj se niti ne zaustavlja. Napustivši svoj nekadašnji dom, ona ga je ponijela u sebi, i oprostivši se onog jesenjeg dana s drugom svoga života, gradi novu mogućnost, u kojoj će on dalje boraviti s nama.

— Što bih ja tamo? — spominje neki put onu kuću i selo. — Dolazili su nam, da, ali dolazili su k njemu, pa više se i onako ne bi navraćali. Poznajem ih sve, no u njihove kuće nisam zalazila. Ne da bi mi bili mrski ili da su me čime povrijedili, tek tako — oni su samo Peru tražili.

Zar je majka ikada razmišljala, zašto je to bilo — zar je nju to ikada smetalo?

— Muškarci su ti, koji moraju među svijet — tumači uvjerljivo.

— Tvoj muž još premalo odlazi među druge. To nije dobro. I nemoj da ga zadržavaš, ako bi htio odlaziti. Radije će se vraćati...

Ona voli Stanka, iako je on njoj još stran i često se boji, da mu ne bi bila na putu. Hvali njegovu trijeznost prosuđivanja — drago joj je, što on čvrsto stoji na zemlji i što ne luta na oblacima.

— Bit će on velik čovjek! — proriče mu, tko zna zbog čega, a Stanko se osmjehuje zadovoljno, što ona vjeruje u njegove sposobnosti, koje su možda još zapretane, ali ipak postoje...

— Kad bi Bela bila tako uvjerena u to! — odgovara, pa osjećam, da on pokušava pretvoriti u šalu to, što ga intimno smeta. — Ali ona drži, da nisam sposoban ni za što veće, a pogotovo ne za praktične stvari života!

Stanko je doista otputovao sa svojim drugom Jurićem, kad je on pošao na političku agitaciju po našem kotaru, a kad se vratio, zbila se promjena: oduševio se naglo i iskreno, kako se tu može raditi, i mnogo više, nego što su očekivali, pa kako se on mora prihvatiti toga posla, jer o njemu ovisi budućnost čitave zajednice.

Možda sam mu krivo činila, ne vjerujući u ustrajnost njegova probuđena zanosa. Htio se istaći, ali umio se i zagrijati za takvu poštenu djelatnost, koja je imala za cilj opću korist. Bila je u početku težnja za vlastitim usponom, ali nad tim počinjala se granati druga težnja: potpomoći uspon mnogih.

Započeli su njegovi sastanci s istomišljenicima i pripremanje za djelovanje u narodu. Započele su sjednice u stranci, tajnovito dogovaranje i još mnogo koješta, što sam pratila tek iz daleka.

— Moramo proći kod izbora! — tvrdi Stanko. — Protiv sile i ugnjetavanja suprotstavit će se naš složni zahtjev za pravdom. I to treba da se rodi u maloj Hrvatskoj: to novo, što ne će poznavati ni jarma, ni sluganstva...

Njegov ushit je lijep — sav je življi i borbeniji.

— Moj rad u školi, tek je dio onoga, što mogu učiniti dobroga, kad izađem iz škole! — napominje. — Konačno, djecu može i netko drugi poučavati, budem li jednom trebao više vremena za putovanja i za skupštine.

U našem mjestu već se pogovara o Stankovom sudjelovanju u politici. Neki mu odobravaju, drugi prilaze tome s nepovjerenjem, a treći — tih je najviše — susreću ga s otvorenim izazovom i prijete mu, da će se osvetiti.

— Misli, da će nešto ušićariti za sebe — govore ti protivnici — a mogao bi ostati praznih ruku, pa čak i bez kruha!

Stanko zna, da ima neprijatelja. Bit će, da drugačije niti ne može biti.

— — — — — — — — —

No poslije ponesenog raspoloženja, koje nam kao blagdanski gost dolazi u pohode, opet se naglo ruši čama.

Kao prljava bujica teče sugestija stranih sitničavih zahtjeva, ukusa i sklonosti, koje nadiru i k nama, s ulice, iz susreta, s nanosom tuđih riječi i pogleda. Ima časova, kad se Stanko također tome odupire, a onda odjednom ipak pusti, da ga to ponese i vuče i mene sa sobom.

— Ne možemo ostati po strani od društva — tumači on, što sam već čula bezbroj puta. No može li se dopuštati ta rastrganost i gluma sebi i drugima, kad je već jasno, da se ne da postići ravnotežu u osciliranju između svoga vlastitog svijeta i

ovakvog drugog, koji je oko nas i priteže nas k sebi? A kako se živi, kad se ideja o životu sukobljuje sa životom samim — kad se nepotrebno omatamo pletivom plitkih, malih, mnogih obzira i respekata, umjesto da stremimo, da se spirala našega života penje sve na više?

Je li to već pokornost, što me katkada prožima — slijepa pokornost jednom mjerilu, koje drugi po sebi kroje i za nas, a usprkos tome, što ga prezirem iskreno i duboko?

— Idi! — i majka se razbudila iz svoje drijemljivosti i stoji, dakako, na strani onih drugih, koji su u većini. — Ne ćeš valjda biti neka čudakinja, koja se boji društva! A malo zabave — siromašni smiješak titra na njenim beskrvnim usnama — o, to ne škodi!

Dakle, nedjelja! Nedjelja svečano odjevena, u utijanom ruhu, koje joj navukoše. I zabava poslije kratke šetnje — zabava u zadimljenom lokalu, u kojem dosadno ciliče salonski orkestar i gdje miriši po svinjetini, što je peku i po vinu, koje se preliva iz pehara i boca.

Mokri stolnjaci i tanjuri s velikim komadima vrućega mesa i luka. Neki sentimentalni tango i tanki, bolećivi glas primaša, što prati glazbu. Rumena, sita lica oko stolova i zadovoljne, žmirkave oči.

— Gospodine moj, pozdravljam vas i hoću da vam kažem...

Nazdravice. Opet riječi blještave kao rakete i zanosne, a ima ih toliko, te kad bih to mogla, dalo bi se, da samo od njih sagradim čitavi zid, koji bi me dijelio od stvarnosti onakve, kakva tu doista postoji. Bio bi to zid prividno čvrst i neslomiv, iza kojega bih mogla snatriti, kako su svi ljudi divni, kako je krasno među njima i kako...

Ne mogu dalje da mislim. Tango zavija opet iz početka. Nekoliko parova plešu među stolovima na tu sladunjavu melodiju čežnje. Večer kuca na prozor.

XXII.

Što me to progoni? Pod našim krovom je hlad smrti i mraz poliva jutro.

Tek su mi položili dijete na ruke i već su mi ga istrgnuli. Tek je privinulo glavu na moje grudi i već je utihnulo, i u tom ledenom muku, što je nastao, ima nešto sablasno i grozno. Hodam po kući, odakle su odnijeli moga maloga sina. Nitko se još nije priviknuo na nj, zato valjda nikome ne manjka i samo je moja majka jako tužna.

Imao je bistre, svjetlo plave oči i zlatne pohuljice kose. Ne, ja se ne varam, u istinu, on me je gledao, kao da me poznaje i pružao je ručice prema meni.

Kako da se otresem misli, što me progoni, da je i ta smrt djeteta kazna za onoga njegovog brata, koji je nekad poginuo prije svoga rođenja, a mojom voljom! Užasno je, što se opet na to sjećam i što mi ta uspomena dubi u srcu, te ne mogu, da je izbrišem. Da li je to osveta više pravde, kojoj dosada nisam udovoljila, ali ako jest, zašto je pogodila i ono malo, nevino biće?

Stanko je potišten, ali on se tješi napolju, među drugovima, a zatim on ima i posla, te lakše prelazi preko gubitka, koji nas je zadesio nego što prelazim ja, koja se mučim strašnom prazninom, što je nastala. Toliko sam se nadala od djeteta, toliko sam se veselila njegovu dolasku, te gotovo ne mogu prihvatiti razumom kao izvjesnost, činjenicu ponovne samoće.

Sigurno, nešto treba da poduzmem, da se spasem od te muke, što me ispija — nešto treba da učinim, da pređem iz ovoga doba, u doba novog smirenja i hrabrosti, pa da prestanem rovariti samo po vlastitoj patnji. Zar ne postoje, pored moga jada, i jadi drugih — pored moga tereta, i tuđi tereti? Ne postoji li jedan zakon duše, viši i svetiji od svih drugih zakona, a taj je da pomažemo jedni drugima?

Uvijek je tako: u vrijeme najtežih duševnih kriza životni je nagon ipak najjači i kad bismo mogli povjerovati, da nas ništa ne veže uz život, vežu nas ipak mnoge niti.

Ulazim u društva, koja djeluju u našem mjestu. Hoću da se i ja iživim u nekom radu za opće dobro — hoću da makar i malo pomažem uklanjati bijedu sirotinje, koja dolazi pred tuđa vrata. Zima je, ugledne žene naših građana kuhaju u pučkim kuhinjama za one najpotrebnije; šiju haljinice za njihovu djecu iz ostataka flanela i jeftinih sukna, koje dobivaju na poklon od trgovaca i obilaze po kućama sa sabirnim arcima, na kojima se bilježi, koliko je tko darovao u dobrotvornu svrhu. Zbog tuđe bijede priređuju se društveni sastanci uz čaj i sjednice s opširnim dnevnim redom i mnogim debatama, a priređuje se i zabava u velikom stilu, koje će utržak pomoći sirotinju.

Moj ulazak u društva prihvaćaju s oduševljenjem, koje me odbija svojom bučnošću i prevelikom srdačnošću. Moj muž je prilično poznat; možda je to radi njegova imena? On ima bolji položaj u društvu; je li to radi toga? No varaju se oni, koji misle, da želim postići neko uglednije mjesto u odborima, jer mrzim isticanje i hoću da radim anonimno — radi ideje i radi rezultata, koje želimo postići — samo radi toga.

Slutim, da ću se sukobiti s mnogima, čim budu opazili, kako strogo sudim o tim stvarima. Zapravo, već sam se i pokajala, što sam to učinila — kratko vrijeme nakon svoga pristupa. Između svoja četiri zida, u svojoj vlastitoj izolaciji od ovakvog »javnog života«, nisam mogla znati, koliko tu sitničavosti niče i koliko malih taština neumorno crpe hranu iz ovoga tla.

Predlažu mi, da osnujem sekciju sa širim programom, koji bi obuhvatio brigu za socijalne probleme žene i za njen kulturni položaj. Govore mi, neka to pokušam provesti, (a sigurni su, vele, da ću uspjeti) i neka izaberem suradnice po svojoj volji. Lijepo je to govoriti, no misle li ti ljudi, kako bih to

mogla provesti? Kod nas se tek čuje, kao iz daljine, o gibanjima u svijetu — nešto se i naklapa o proširenim dužnostima žene izvan doma — netko je nešto upamtio od toga, koliko je čuo od drugoga i koliko je taj drugi o tome nešto pročitao ili čuo pogovarati.

Tlapnje i bulažnjenja egzaltiranih priroda — tumače oni, koji prezrivo odmahuju, kad se povede govor o nekim, njima stranim, životnim izražajima. I najbolje je onako, kako je već prokušano i kako je davno bilo: ostaviti ženu da živi, kao što su živjele njene bake i čuvati je, da se ne inficira s novotarijama, što se javljaju u svijetu, tko bi znao, iz kakvih izvora i za kakvo dobro...

Prodor nove ideje? Kakva besmislica htjeti to provesti! Upravo, kao da bi čovjek tvrdoglavo pokušavao da osvježi istrošeni zrak samom svojom željom, da zdravije diše, a kraj zatvorenih vrata i prozora, koji ne propuštaju ni daška.

Konzervatizam je učvrstio moju okolinu u nepokretljivosti i učmalosti. Ritam dana je jednoličan, ali točan, i oni se time ponose, jer to dokazuje red i staloženost i solidnu vezu uz iskušane vrijednosti.

Vuče se dosada.

Polako nestaje u meni poleta, koji se javio sa željom, da radim i da nešto stvorim. Polako se spušta magla nad osnovama, pa tek na mahove sine kroz nju tračak svijetla, sine i izgubi se. Izrodile su se svađe među članstvom, najprije natezanja i tihe nesuglasice i nezadovoljstvo, onda otvoreno neprijateljstvo. Sudarila su se dva tabora unutar istoga društva, a nikako ne mogu da dokučim, o čemu se zapravo radi, što je bilo uzrok tome jazu, kada je nastao.

Pitaju me začuđeno, šta ja mislim o tome i, naravno, traže od mene, da se opredijelim, na čiju ću stranu, a ne znam odista, ni što hoće jedni, ni protiv čega se bune drugi — ne znam, što je jednima krivo, i u ime čega istupaju treći!

Jedno je ipak sigurno: nitko od njih ne istupa u ime onih ciljeva, radi kojih su se udružili. Nitko od njih ni ne misli, što zajednica traži od njega, ni kakve

bi bile dužnosti, a iznad sitnih zahtjeva, da se vodi računa o nekakvim osobnim interesima.

Ne razumijem ništa od tih zadjevica, koje sve više rastu i prijete, da će zatrovati čitavu atmosferu našega mjesta, ali jedno znam sasvim sigurno, da je to ružno i bijedno.

Naši siromasi danas nisu dobili topli obrok hrane, jer su i kuhinje ostale hladne. Odgođeno je zimsko darivanje djece, dok se ne srede te unutrašnje prilike. Ali zabava će se održati na svaki način. Karte su rasprodane, krojačice imaju pune ruke posla, da dovrše naručene toalete. Sigurno ćemo se zabavljati, kako smo se dogovorili i od toga ne ćemo odustati.

XXIII.

Nastalo je natezanje za prevlast u našem društvu. Ima ih, koji misle, da ja zasjenjujem njihovu dosadašnju veličinu i oni se radi toga ogorčeno bune. U istinu važno je, hoće li skupština ponovo izabrati gospođu ljekarnika predsjednicom, ili će ta čast zapasti neku drugu. A kada to pitanje donosi toliko glavobolje i uzrujavanja čitavu odboru, kako je smiješno, što sam ja htjela promijeniti njihov ustaljeni poredak! Kako je smiješno, što sam se borila s vjetrenjačama, želeći razbuditi nečiju mlakost i udarajući o sustav mišljenja i djelovanja, koji se ukrutio kao zakon, te nije moguće, da ga slomim.

Umorilo me. Želim se opet povući u svoj svijet, gdje me drugi ne će naći. Tjednima sipi kiša, a moje je raspoloženje tmurno i olovno, kao ovo nebo u tim danima. Još iz djetinjstva teško podnosim takvo vrijeme, kad sva lica izgledaju zemljana, sve stvari sive i svaki pokret u njima svenuo i bez smisla

Ne mili mi se, ni da kažem riječ, ni da mahnem rukom. Gotovo da se i ne sjećam, kad se posljednji put prosulo sunnce i kad sam čula pjesmu ptice ili zvono nečijeg smijeha.

Vučem se po kući, a muči me misao, kako bi trebalo da upoznam mogućnosti punoga života i da onda odredim svoje mjesto. Prošlo je doba čekanja, treba dakle da već izgradim nešto, što bi bilo trajno i što bih mogla iskreno poštivati i voljeti. Napokon, ako se valja žrtvovati za neki životni sadržaj, što će nas na to nagnati: prijetnja i nužda ili ono, što je iznad svega ostaloga — ljubav?

Htjela bih da zavolim neku vrijednost, čistu i lijepu, no dok ovako tumaram po kući kao u nekom čarobnom krugu, nikako ne mogu odrediti, što bi to trebalo biti, da se ne bi prevarila. Teško je slijediti pokrete tuđih duša — mučno je otkidati se svakoga dana iznova od stranih uticaja, ma da smo i svijesni

njihove suvišnosti, pa i štetnosti po nas. Tolki se, eto, isprsuju preda mnom i hoće da budu poznavaoci životne mudrosti — toliki hoće da budu dobri i važni, a iza kolajna, kojima su se okitili, zjapi pustoš i kad umuknu riječi, baš ničega nema.

Progoni me samoća. Samoća, u kojoj padaju maske i ljudi svlače svoje kostime. Progoni me spoznaja, da sam osuđenica na izolaciju, upravo po svojem intimnom prosvjedu, po svojoj težnji za nečim boljim, što bi vjerojatno moglo nastati onda, kad bi u dušama drugih bilo više prostora za raširena krila snova, kad bi drugi gledali ostvarenje svojih nada na visovima, a ne u nizini i kad bi ih stala smetati sitničavost i bijeda, kao što smeta i mene.

Dakle kretanje u krugu, iz kojega ne vidim izlaza. Oči gledaju vlažni, sivi zid, a srce se upinje da ga sruši — ispružene ruke dodiruju se bliskih predmeta, a htjele bi da obuhvate nikad nedogledne daljine!

Promatram Stanka, kako u našem domu raspravlja sa znancima. Opet kuljaju plamenovi sad na jednoj, sad na drugoj strani globa — žalosno je i nesigurno naše vrijeme, čovjek se boji pitati, kakva se budućnost rađa iz toga. Ljulja se civilizacija, mogli bismo posumnjati i u vrijednost slobode i čovječjeg dostojanstva, u čije se ime ljudi bore jedni protiv drugih i koje vrijednosti oni blate.

Stanka već uhađaju i on zna, da je u opasnosti zbog opozicije, kojoj pripada. Treba da otrpi i koju neugodnost u školi, ali tolikima još je daleko gore!

— Mogao sam živjeti mirnije! — reče jednom Stanko i gorčina se odražava u njegovu glasu. — Ali — on se opet sabrao — nije to pitanje, koliko ja imam mira i sigurnosti, ja ili tko drugi, kad se radi o tome, kako ćemo živjeti sutra svi mi uopće . . .

— — — — — — — — — — —

Silno se iznenadio, kad mu je, ubrzo nakon toga, stigao dekret o premještaju u Zagreb.

Minulo je prvo uzbuđenje, a još je okretao taj papir u ruci, sve više u čudu.

— Zar oni, na vlasti, ne čuše već o meni? — pitao se. — Ovdje me već sumnjiče, kako da to nisu javili dalje? Ili je moguće zabuna?

Došlo je tako naglo, te se ni on ni ja nismo snalazili. Ipak, pripravljamo se za selidbu. Na vratima našega stana izvješena je cedulja, da se stan iznajmljuje. Imamo još mnogo posla — nasred soba stoje škrinje, u koje slažem stvari, treba se žuriti, jer vrijeme hita.

Majka obilazi po kući, rado bi pomogla i brine se za mnogo malenkosti, ali ne pokazuje, da li je ta promjena smeta ili raduje.

Njoj je bilo uvijek svejedno, kuda će poći i nije imala svojih zahtjeva.

Ja se radujem odlasku, no Stanko je pomalo tužan.

— Ovdje znamo, kako nam je — veli — dok tamo . . .

Svake večeri znanci ga pozivaju, da se oproste s njim. Ja ostajem kod kuće, nije mi to žao. No kuda bih i pošla? Mene, naravno, ne zovu.

XXIV.

Koliko se toga promijenilo, otkako sam, prije svoje udaje, otišla iz Zagreba! Ali to novo, što sad nalazim, nosim ja u sebi — to je, ponajviše, zbog mojih pogleda na stvari, koji su postali drugačiji — zbog moga novoga odnosa prema ljudima, koji se oblikovao za to vrijeme, što sam živjela u provinciji.

Sjećam se godina moga mladenaštva i školovanja i to me sjećanje dira i ugodno i bolno. Obilazim poznata mjesta, pa kao da tražim, gdje ću se sresti sa samom sobom. Eto, tu je škola, u koju sam polazila i prozori sobe, u kojoj je bio moj razred. Ovim sam stepenicama trčala, žureći se da ne zakasnim, kroz ova sam se vrata gurala zajedno s drugima, a gdje su sada te nekadašnje djevojčice i što je postalo od njih? Susrela sam neke od njih, s jednima sam razgovarala, a druge su prošle mimo mene — možda me doista nisu prepoznale, ali to je napokon svejedno. Nisu to više ona djetinja lica, na koja sam nekiput pomišljala, kad bih se sjećala prošlih zgoda iz onoga doba — nije to više obijesna čeljad od prije, koja je svojom grajom punila prostore oko sebe.

Prolazim ulicama, kojima sam nekada jurila, pored izloga, kraj kojih sam nekada zastala — prolazim kroz šetališta, ispod krošanja stabala, gdje je nekad srce od slatke strave zamiralo.

Gdje sam? Ipak se više ne mogu naći, makar mi se čini, da sasvim jasno čujem svoj nestrpljivi korak i makar da tražim, odakle će stupiti preda me ona, koja je bila ja i koju moram sresti. Posjetila sam i Vujićeve, premda sam mislila, kad sam odlazila odande, da se nikada više ne ću svratiti k njima.

Mnogo se gorčine onda skupilo u duši, razne su nepravde još ljuto boljele i muka je u srce zadrla. Sada je moj zazor prema njima otupio i izblijedila je moja nekadašnja golema odvratnost, pa dok žalim

sebe u onom vremenu i prilikama, budi se samilost i prema njima.

Sirotinja, dakako! Mene su trovali, ali i sami su bili zatrovani već odavno i nisu me mogli poštedjeti od onoga, što je bila njihova kob.

Sve je kod njih ostalo, kako je bilo, samo još mračnije i, skoro bih rekla, još prašnije. U stanu je vonjalo kao i prije, po kuhinji i po naftalinu — vlaga je išarala zidove još gušće, a lica ovih staraca postala su kao od pergamene. Još su se svađali kao i prije, samo su sad jadikovali više i njihove su prepirke postale plačljive kao u djece. Sigurna sam: ovo je ipak bio moj posljednji susret s njima.

— — — — — — — — — —

Naš je stan u središtu grada, s izgledom na trg, a nalazi se u nekoj velikoj, modernoj zgradi. Vrata jednoga stana gotovo se prislanjaju na vrata drugoga stana, a zidovi su tako tanki, te razabiramo, što se zbiva u našem susjedstvu. No dobro je uza sve to, što uopće ne poznajemo svoje sustanare, kao što, vjerojatno, ni oni ne poznaju nas i gotovo da ih nikada niti ne srećem.

Odlazim često u kazalište i na koncerte. Veselim se prostodušno, djetinjski, svakoj novosti, koju mi grad donosi, a dosad je nisam imala.

Stanko se teško snalazi u promijenjenim prilikama. Njegova je služba ovdje napornija, nego što je bila u mjestu, iz kojega smo doselili, pa valjda i radi toga traži u svoje slobodne sate novo društvo, u kojem bi se ugodnije osjetio. Katkada odlazi među političke istomišljeike, ali rjeđe, nego dosad. Možda se ne varam, kad primjećujem neku suzdržljivost na njemu, koja se još više ističe, jer je do nedavna bilo drugačije.

Nezadovoljstvo vrije u zemlji — sila je sve bezobzirnija, a borba se odražava posvuda sve jasnije. Stanko kao da stoji po strani i opet samo promatra druge. Htjela bih ga pitati, zašto je tako i odakle ta čudna promjena, ali on postaje nestrpljiv i nepristupačan prema takvoj povjerljivosti i ja se povlačim.

U meni se međutim do bola javlja potreba da sudjelujem u nečemu, što će koristiti nekom napretku. Legije stradalaca trebaju naše akcije, našeg rada, koji će uklanjati nevolju i pripremati bolje dane.

Dotrajava tip pasivnog posmatrača događaja i nestaje rodoljubnih brbljavaca, a gdje su svi sposobni ljudi naše generacije — muževi i žene — da po svojoj snazi i srcu postanu zalogom boljeg, čovječnijeg vremena, koje ima doći?

— — — — — — — — — —

Susrećem Tomu i sad se oboje smijemo, kad mu pričam, kako sam nekad trčala na drugu stranu ulice, da me ne opazi, jer je pratio drugu djevojku.

Spominjem svoju nekadašnju muku i to sjećanje prosijava nečim blagim i toplim: ono je, eto, bila mladost...

Tomo je činovnik u Zagrebu. Skoro će se oženiti. On je neobično visok, širokih ramena i jak, kao da je od kamena odvaljen, no oči su mu kao nekada: dječačke, malo začuđene i blage.

Govori mi o našim nekadašnjim drugovima. On zna za većinu od njih kako žive. A osim toga, još je uvijek i usprkos tome, što skoro čitavu godinu živi u gradu, dijete sela.

— Znaš, nije to za me — priča mi iskreno — ni ta buka, ni taj promet, ni taj asfalt. Kad izađem na ulicu, istežem vrat, a ono ništa do li kuće, i tako visoke, te od njih nikuda okom ne možeš doseći! Zaželim se onda onih naših polja i šuma, naših kućica i vrtova i najradije bih odmah sjeo u vlak i odvezao se onamo...

Koračamo ulicom. Večer je. Iz kinematografa se slijeva bujica ljudi. Veliki plakati sa slikama glumaca zovu. Nekoliko koraka dalje bufet natrpan do posljednjega mjesta. Provlačimo se kroz stisku. Tomo gotovo viče, da ga uzmognem čuti.

— ... Ima i ovdje lijepoga, ali nije to za svakoga. Meni je ondje ipak bolje i — trebao sam izučiti za ekonoma, živjeti tamo, imao sam, na koncu, nešto svoga i ne bih bio siromah...

Zovem ga, da dođe k nama. Pričala sam Stanku o njemu. Mogao bi provesti večer s nama ili da izađemo nekamo zajedno.

No Tomu čeka njegova djevojka. Nije to ona, veli, radi koje nekada nisam htjela da ga vidim; sad je jedna druga radi koje on treba biti točan i ne pustiti je da ga čeka.

Taj visoki, golemi čovjek prijateljski je stisnuo moju ruku u svojoj šaci.

— Ali doći ću drugom zgodom! — obećaje mi. — Sigurno ću doći. Njegovi dugi koraci grabe ulicom, dok još stojim i rasijano zurim preda se.

Gledam neonsku reklamu na krovu, čitam slova, što se pale i što trnu i ogledavam se kao u čudu: ja stojim pred kućom, u kojoj stanujem, tu su portali trgovina i kraj ulaznih vrata cimeri poduzetnika, a od mezanina do krova svi su prozori rasvijetljeni, osim onih tamo, negdje u visini četvrtoga sprata, koji su tamni, jer su moji.

Majka je po svoj prilici zaspala u mraku, a Stanko se još nije vratio i tko zna, kada će se vratiti. Odbija me mrak svojom beživotnošću — postalo mi je odjednom mučno i tjeskobno.

— Još ću prošetati! — odlučujem, kao da ću time odagnati tjeskobu. — Otići ću nekamo! — ponavljam uporno, zbog straha, kojega ne bih umjela objasniti, a ipak postoji.

Da, otići, ali kamo? A zatim — zar ovako sama?

Otvaraju se vrata kavane. Tamo je puno, a toliki još ulaze. Kako je ono rekao Tomo? Čovjek isteže vrat, a zidovi mu zatvaraju pogled! Ima pravo. Zurim u električna svijetla, što svojim mlazovima oblijevaju ulicu i trg, a mogu li se sjetiti, kada sam promatrala boju oblaka ili zvijezdu? Kada sam slušala, umjesto signala motornih vozila, cvrkut ptice pred noć — kada sam posljednji puta udahnula punim plućima čisti zrak i tišinu?

Grad je velik. Prolaze ljudi pored mene, a večeras se osjećam nekako slično kao nekada, kad sam, držeći oca za ruku, prvi puta prolazila ovuda u velikom strahu, da se tu nikada ne ću moći snaći.

XXV.

Za mojim stolom u kavani ima još mjesta. Neki je čovjek stao kraj mene i pita me, da li ovdje smije sjesti. Odgovaram mu, da može i za čas se naši pogledi sretoše.

On je mlad, ne djeluje tako, da bi se želio nečim isticati, a ipak upada u oči, možda upravo po miru i sigurnosti, koja se odražava u njegovim kretnjama. Ozbiljan je, jako blijed i izgleda umoran. Možda bolest ili kakva patnja...

Konobar je donio na naš stol novine i ilustracije, ali došljak ih ne čita. Izvadio je iz taške rukopise i razastro ih je na stolu. Pram crne kose pao mu je na čelo — njegove snažne ruke, ne prejake i vitke u zglobovima, prevrću po papirima. Tako sam se zagledala u njega, da on to primjećuje, pa diže glavu i uzvraća pogled iz dubine svojih tamnih očiju što sjaje.

— Oprostite! — primaknuo je papire bliže k sebi. — Raširio sam se ovdje...

On srče crnu kavu polaganim gutljajima i puši. Opažam da njegovo raspoloženje nije vedro. Nešto je prigušeno u njemu, u tom pogledu i u glasu — nešto uronjeno u trpki osmijeh, koji zrači tugom.

Progovorili smo nekoliko običnih riječi, koje je raznijela buka. On se i predstavio, ali mu nisam upamtila ime.

Prvi puta sjedim, eto, sama u kavani. Glupo je, što mislim, da me svi promatraju radoznalo i zlurado kritički. Zašto bi to bilo? Ta i drugi dolaze sami, kreću se sasvim sigurno i ne smeta ih, što ih nitko ne prati. Ni drugi nisu upadljivi radi toga, što su sami.

Moj novi znanac, kao da također ne pripada onima kraj nas, koji se bučno zabavljaju i traže da i drugi primjete njihovu prisutnost. Zadubio se u svoj rad i ne brine se za ostale. Možda i on nosi svoje snove, baš kao što ih i ja nosim — možda su i oni

teški, no tko zna, da li bi ih dao, usprkos muci, kojom bole...

Kasnije razgovaramo više. On je pjesnik, razabirem to, ma da se riječi sporo otkidaju, kao da ima iza njih i suviše istraživalačkih misli. Približujemo se jedno drugome oprezno i malo neodlučno. Uza sve to, njegova je blizina ugodna, te žurno prolazi vrijeme. Gotovo bih smjela ustvrditi, da on nimalo ne sliči onima, koje poznajem, da je drugačiji i — sasvim svoj! Opraštamo se, kao da oboje vjerujemo, da ćemo se opet doskora sastati. Svejedno kada i gdje. Ne dogovaramo taj susret, ali kad ga više ne bih srela, bilo bi mi žao.

— — — — — — — — — —

Događaji naglo odmiču. Stanko je ponovo premješten, ali sada čak u Crnu Goru. Jednako naglo i iznenada, kao što je došlo ono njegovo premještenje ovamo, došlo je i ovo drugo. Samo što je prvi puta ipak donijelo radost, a sada zaprepaštenje.

— Otputovat ću sam — odlučuje. — Mislim, da ne će trajati predugo, dok se opet vratim odande.

Tako se dogovorismo. Zadržat ćemo stan u Zagrebu, ja ću živjeti ovdje ili kod kuće na selu, a on će pokušati, što bude mogao, da ga ponovo premjeste, ali sigurno je, da će neko vrijeme trebati da otrpi svoje izgnanstvo.

Stanko mi povjeri u toj muci, kako je to, što ga je sada zadesilo, zacijelo posljedica nečije zakašnjele osvete, koja ga je stigla, ma da je čitavo vrijeme u Zagrebu živio obzirno i povučeno. Slutio je skrivenu opasnost, nastojao je ukloniti, ali, eto, bilo je brže i jače. Čuvao se, da se ne izloži nepotrebno, spoznao je, reče, kako suviše nagla i izazovna junačenja pojedinaca ničemu ne koriste, ali tko bi mogao progledati svaku stupicu, prividno bezazlenu, a u vrijeme, kad se pune zatvori i kad se sumnjiči svakoga i svuda!

Da, Stanko se bojao, sada je to priznavao — on je tajno ipak zebao pred tim nedopuštenim, što se progonilo i zbog čega je stalno prijetilo neko zlo. Povuklo ga je i zanijelo to, što je zanosilo i golemu

većinu naroda — neki put on je čak i nesmotreno srljao u neizvjesnost stradanja, ali onda je ustuknuo.

Žrtve su postajale mnogobrojnije, to ga je prestrašilo. Znao je sudbinsku težinu nekih stvari i vrijednost ideje, ali nekako nije više znao, što on tu može činiti i po čemu bi njegovo sudjelovanje u takvom radu moglo biti, donekle, i više i skuplje od sudjelovanja drugih. Htio je imati sam incijativu i vodstvo — to su mogli samo jači, sposobniji od njega. Htio je dokazati, što umije, ali ono u njemu, što se bunilo protiv tihe i neupadljive djelatnosti, opiralo se i sada vodstvu drugih. A o svemu tome, intimno njegovom i mučnom, nije on mogao nikome govoriti, nikome, pa ni meni, koja sam trebala poštivati snagu u njemu, heroizam, uopće veličinu...

Stanko je bio razočaran, gotovo izgubljen — u ostalom, to je bio čas njegove potpune iskrenosti i tuge.

— Što da se čini? — njegove su oči molile blagost, ali već za trenutak prevladala je u njima tvrdoća.

— Izlaz će se naći! Ako ne danas, ono kasnije. Nešto će se naći.

Tada, radilo se o žurnom odlasku, pripremali smo najpotrebnije za Stankovo putovanje.

— Ne će me presaviti — prijetio se, kad bi dodirnuli imena ljudi s vlasti. — Sve će to proći...

Dan prije odlaska uzbuđivao se i razmahivao širokim gestama — on gleda sada stvari jasnije, mnoga zbivanja su razumljivija, ljudi bliži. Osudiše ga, ali i to hrabri. Dok je u posljednje vrijeme tražio nagodbe sa stvarnošću, sada zna, da ih nema i ne može biti.

A kada je odlazio, pratila sam ga na kolodvor tako smućena od nespavanja i brige, te nisam pravo ni razabirala, što se događa, ni kamo idem, ni što činim

Vlak je pošao, sopćući teško, lik Stanka gubio se sve više u daljini, a ja sam plakala, kako nisam

plakala već davno i nisam znala, iz kakvih dubokih izvora ključa ta žalost.

Čitavu sam noć ponovo probdjela, plašeći se praznine i svakoga šušnja i usnula sam tek pred zoru, kad se sivo lice jutra nagnulo nada mnom.

Još sam vidjela: tračnice što zakreću u tminu, a moja je posljednja misao prije sna zvala Stanka, no on je ostao skriven.

XXVI.

Novi su me dani donekle smirivali, pa ipak bih prošla pored moga znanca iz kavane i ne bih mu se javila, da on nije stao preda me.

— Nema vas više u kavani! — njemu je drago, što me vidi.

— Odonda, — reče — dolazio sam nekoliko puta . . .

Idemo uporedo. Čudno! Nisam više ni pomišljala na toga čovjeka, okupljena događajima posljednjih dana, a kada je izašao preda me, obradovalo me, kao da se već poznajemo, tko bi znao otkada.

— Jednom sam donio knjigu, da vam pročitam svoje pjesme! — reče mi jednostavno. — Nisam vas doduše pitao, da li bi vas to zanimalo, ali mislim . . .

Tek je drugi put, što ga srećem, ne znam zapravo ništa o njemu, a mogao bi biti bliz i opet je toplo kraj njega.

— Čitat ćete mi drugi put, zar ne? — ne ću priznati, kako već dugo nisam čitala pjesme i kako nisam ni poželjela da ih čitam.

On mi danas priča više o sebi.

Zaposlen je kao činovnik. Neprestana je to borba za kakvo takvo izmirenje između vlastitih težnja i potreba stvarnosti. Duša zna za svjetove, u koje bi htjela prodrijeti, a nužda sputava njezin slobodni zamah. U svijesti je dužnost služenja, iz dana u dan, i uvijek isti ritam kretanja, a srce se grčevito otima tom saznanju nepromjenljivosti takvog sustava, koji ne priznaje iznimaka i despotski traži svoje.

Igra sjenki u okviru dana. Romon vode i odsjev neba. Blizu je to čovjeku, a opet i daleko! Zbilja, ali i sanja unutar zidova, koji ne propuštaju ovakvog gosta. Pjesnik živi svoj život i rad mu je jedini pravi zaklon i jedina prava radost, koja blista nepomućena iznad svih ostalih — neki put je doseže, a

zatim je opet previsoko, i on bi morao rasti naglo i divovski, da uzmogne doći do nje, a kad već misli, da je dovoljno velik, vidi, da je još malen, i kada mu se čini, da se uspeo, opet se ruši.

— Da li sam vas umorio? — on je zastao. — Inače ne govorim o tome nikome drugom...

I upita me dalje:

— Doći ćete — sutra?

Ne znam, što da mu odgovorim, ali slutim da ću doći.

Sutra?

On se sagnuo k meni, traži da mu obećam, a kada bih smjela biti iskrena, odgovorila bih mu:

— O, kako će dugo biti vrijeme do onda! Tek sutra!

— — — — — — — — —

Započelo se ovo novo. Ivan Lucić, (tako se on zove) ulazi neprimjetno u svaki moj dan, stoji na pragu svakoga novoga jutra i posljednji nestaje svake večeri iz moje svijesti. On uvijek ima nešto da mi reče, što diše novinom za me i uvijek mi sprema neko zadovoljstvo. Vedar je taj osjećaj povjerenja u Ivana, kojemu ne ispitujem uzrok; lijepo je, što među nama nema ograde, koju diže konvencija i što on umije da svladava moju plahost i da prijateljski stišava moju zabunu nad samom sobom.

Kao da pogađa i to, što meni nije još jasno. Kao da smiruje pitanja, što ih ne oblikuju riječi, ali on ih možda ipak čita u mojim očima. Toliko je toga nahrupilo u moju svijest i uzmutilo je divljim virom, da se sama još ne snalazim, i toliko je toga, dobroga i tajanstvenoga i punog straha, što nadolazi, te se čuđenje sudaruje u mojoj svijesti s tim nepoznatim izražajima mene u tom vremenu.

Jedno znam sigurno: krasno je to strujanje radosti, koje osjećam, a Ivan je drag i sigurno: draži mi je, nego itko dosada od ljudi, koji su mi prilazili.

Neka je i smiješno i djetinjasto, ali čini mi se: vrednija sam i bolja, otkako njega poznajem. Malo po malo privikla sam se, da šećemo, kad

on izlazi iz ureda ili se za kišnih večeri sastajemo u kavani. On mi donosi knjige, savjetuje me, što da čitam, pa i sama izbirem iz knjižnice moga oca i stidim se sve više, što sam dosada mnogo zanemarila i što je moje znanje nedostavno usprkos moje stalne gladi za poniranjem u životne tajne uopće. Otvaraju mi se oči i vidim svoje nedostatke. Jasnija mi je nego prije moja nekadašnja površnost i silno bih željela da to popravim i da nadoknadim, što sam nekad propustila. Javio se moj žar iz prošlih dana da učim i da se izgrađujem, a sada je to još življe u meni i još prodornije.

Dobro je razgovarati s Ivanom. On ne misli kao mnogi drugi, da je naš razvitak dovršen kad izlazimo iz škole i kad nam svjedodžbe, koje smo dobili i služba, koju obavljamo, svjedoče neku zrelost. On je skroman i tih, upravo mi se katkada čini da je preskroman i da bi morao biti glasniji i uporniji, pa da traži da ga i drugi čuju.

Postaje mi krivo, što toliki viču, koji znaju malo ili ništa, dok on šuti. Nije to pravo, zaključujem, (a tko bi znao po koji puta!) da galame i da se razmeću oni, koji svojom bukom ničemu ne će pomoći, a čovjek, koji bi umio nešto kazati, nema mjesta u toj sredini.

Slutim, da je Ivan sve morao izboriti u životu, što je u njemu dobio, da se mukotrpno probijao, sam na svojoj muci, ali da i cijeni tu svoju muku i stoga mu je draga ta, makar i krvava patnja, kojom on stiče i kruh i uspjehe svoga rada. Sada čitam i njegove radove i osvajaju me svojom misaonošću, ali i toplinom, koju nalazim u njima. Njegove pjesme to je on: to je njegova žudnja za širinom života i za dobrotom čovjeka — njegova čista radost radi svega, što je dostojno da se poštuje i voli, njegov duboki bol, koji tuži nad zlom i nad stradanjem nepoznata brata.

Čitam i što drugi pišu o Ivanu i svi mu priznaju talenat i osebujnost i svi ga hvale.

On je priznat od kritike — nada budućnosti, kako oni vele. Ali kad mu to spominjem, mršti se i prekida takav razgovor; otklanja da više govorimo o njemu.

— Čovjek ispunjava samo svoju dužnost! — reče mi jednom prilikom.

— Prema svojim sposobnostima i prema svom znanju.

Pa kao da bi htio umanjiti svoje značenje, on nadodaje:

— Možemo govoriti o sklonosti sudbine, kad nam je dano, da radimo to, što je nama milo i kad ipak, u kratkim razmacima vremena, hodamo po zemlji, koju duša osjeća svojom i dišemo u svom krugu.

— — — — — — — — — —

Po njegovu dolasku progovara ono zapretano u srcu: bit će, da su to snovi, koji su nekad kucali na svijest i pričali o sreći, kako će prerasti obične razmjere i bit će punija i divnija od sitne sreće ostalih.

Kao u doba djetinjstva i prvoga mladenaštva, bilježim u notes svoja opažanja iz ovoga vremena, koje proživljujem, i u tim slovima pokušavam, dakako nespretno i bez uspjeha, zadržati bar neki odsjaj ovih dana.

Ali kako je blijedo to, što zapisujem! Slova su ukočena i mrtva, u njima ne treperi to zanosno raspoloženje srca, u njima je sunce bez prave topline i izgovorena riječ bez boje i zvuka. Ipak, pročitat ću, što sam zabilježila. I onako, nitko drugi ne će to čitati, a ja ću to, što je ostalo prazno i nedostatno, nadopuniti tim, što živi u meni puno sjaja.

. . . »Ivan je danas došao k nama. Pozvala sam ga, a on je još prije obećao, da će doći. Da li sam učinila krivo? Kad bi Stanko bio kod kuće i on se ne bi tome opirao. Ne bi ni imao zašto. Kad bi on poznavao Ivana i kad bih mu rekla, kako je lijepo prijateljevati s njim, bio bi zacijelo prijazan i susretljiv.

Bojala sam se, da li će se Ivanu svidjeti kod nas. Sama razabirem, da bi stan trebalo drugačije urediti i izbaciti odatle štošta, što je odviše namješteno i upravljano nekim tuđim ukusom, koji nije ili više nije moj ukus. Mnoge stvari kod nas čudno strše i opažam, da im nema pravoga mjesta — neki su ormari i stolovi na putu — trebalo bi ih gurnuti u stranu, a zatim, neke su slike prava strahota! Pa ipak, ne smijem prešućivati istinu, da sam nekad, a nije tome dugo, i sama sudjelovala kod nabavljanja pokućstva za naš stan i da sam zajedno sa Stankom pažljivo ogledavala sjajno izglađene plohe, kao da je baš to i samo to najvažnije.

No Ivan nije ništa spomenuo o tom neskladu. On je često tako obazriv, te bih smjela ustvrditi, da mnogo toga prešućuje iz delikatnosti, da ne bi i nehotice povrijedio drugoga!

Uostalom, donio mi je opet novih knjiga i dugo smo raspravljali o jednom autoru, kojega on voli, a zatim je on, opet opširno i zanimljivo, razložio neka svoja stanovišta o zadacima savremenog umjetničkog stvaranja i o tematici vremena.

Bilo je već kasno, kad je otišao. Ispratila sam ga, a kad sam se vratila, našla sam majku, kako još tapa po sobi i nešto posprema.

— Kakav je to čovjek? — pogledala me je prikorno i skoro uvrijeđeno. — Ne doliči tebi, da ga dovodiš u kuću Kad bi to drugi saznali, bilo bi kojekakvog govorkanja, a to bi bilo loše! . . .

Ostala sam iznenađena. O kakvom je to obziru majka još dalje dovorila, uplićući u te svoje opomene neka svoja opažanja o ljudima, meni nepoznatima, koji su, navodno, počinjali kao ja sada, a poslije ispaštali tu svoju lakomislenost!

Kakva je to iskustva drugih ona nabrajala, spominjući Stanka i nekakav red, koji moram držati i zašto je ponavljala neke riječi, kao da ih nisam čula ili nisam razumjela?

Ona je već izašla iz sobe, a ja sam još ostala sjediti za stolom zamišljena.

Dakle, osumnjičilo me se zbog odnosa prema Ivanu! O, sasvim sam točno osjetila, kako iz majčinih napomena i savjeta prodire sumnja.

No, pokušala sam se osmjehnuti, zašto da joj zamjeravam? Ako ona to ne shvaća?

— — — — — — — — — —

Ipak, na kraju bilješke napisala sam i ovo:

»...Izašla sam da se prošećem. Išuljala sam se na prstima, gotovo kao tat, da ne probudim majku, koja spava u sobi pored mene. Napokon, čemu neka objašnjavanja, koja njoj ne bi ništa objasnila, a kad bih joj uskratila odgovor, opet bi me sumnjičila! A prijalo je hodati u večer. Bilo je poslije kiše i odisalo je svježinom. Neprestano sam morala misliti na Ivana. Nisam li ipak izašla s potsvijesnom nadom, da ću baš njega negdje sresti?

XXVII.

Otkako osjećam na sebi ispitljive oči, koje me nepovjerljivo prate, kad se spremam izaći iz kuće, javlja mi se nesigurnost u duši. Prije je bilo ljepše nego što je sada, a ne znam, kako se braniti protiv toga, što je odjednom navrijelo odnekud, iz nekih mrkih dubina i što me okružuje.

Ima dana kad mi se čini, da je nesklad među svim stvarima, koje dodiruje moj pogled i da se više ne će vratiti moj nekadašnji mir ili ushit. Osjećam da mrki tonovi prekrivaju suštinu svega oko mene i da se mimo akorda radosti, sve češće ozivaju i drugi, tužni i gorki.

Nad kliktanjem duše, što se nekad prosulo, sada se isprriječila dvoumnica. Nisam vidjela Ivana dva dana i tako sam potištena, kao da se neko golemo zlo survalo na me i čitavo vrijeme moja misao izlazi pred njega.

Kakvi su neveseli ti dani, koje ne obasjava njegov mirni, topli pogled — kakva je čudna praznina nastala, kad njega nema! Obuzima me strah, ne znam ga protumačiti, da ga više ne ću vidjeti, da je on otišao i da ga nisam mogla zadržati. Tako je, kao da se odraz moga ja — i boja glasa i pogleda, i smisao naših razgovora i srdačnost naših kratkih susreta, nepovratno i naglo gubi, a to je neopozivo kao zakon i kruto kao sudbina. Gotovo sam uvjerena, da mene još nikako nema u njemu, a kako bi i moglo biti drugačije! O, nije mi stran taj osjećaj muke zbog moga sitnoga značenja — nije tek odsada, što mi se grči srce, kad počnem uspoređivati sebe s drugima, a te se poredbe javljaju upravo zluradom upornošću, kao da ih dozivlje nečija ironija, kojoj treba da služim kao nišan.

Pametnije su druge žene, pa Ivan to zacijelo opaža — ljepše su one i milije od mene, on to sigur-

no zna i zato je moguće, da se on više ne će vratiti, da razgovara sa mnom, pa treba da budem tvrda sa sobom i spremna da to izdržim.

Bili su dani bez njega, u nedavnoj prošlosti. Bili su mjeseci i godine, u kojima njega nije bilo . . .

Hoću da se ohrabrim, kako će nestati te moje slabosti i te nevjerojatne ovisnosti o njegovoj prisutnosti uza me, kad se opet Stanko vrati. Hoću da mislim na povratak svoga muža i neki put u večer, kad zapisujem u bilježnicu, što bi trebalo obuhvatiti to, što se odnosi na Ivana, pišem i Stanku.

Mislim na nj iskreno toplo i doista bih voljela da mu čujem glas i da mogu nasloniti glavu na njegovo rame. Žalim za Ivanom, u samoći, ali žalim i za Stankom; smućuje me strepnja za čovjekom, koji je neočekivano ušao u moj život, a željela bih da Stanko također bude u blizini. Poštujem Ivana, on me toliko puta zadivljuje osebinama svoje ličnosti, da ga već počinjem voljeti. Ali o tome mogla bih, mislim, govoriti Stanku, i on bi razumio, da to nije ništa loše, da tu nema strasti i da nemam što tajiti, ni njemu ni sebi . . .

Ma kako bilo između Stanka i mene, ja ga volim, na svoj način, naravno, ali tako, da o tome uopće ne razmišljam — čini mi se, davno već, što je tako.

Samo, onda je ipak čudno, što me izostanak Ivana tako neobično smeta i boli — ipak je čudno, što mi se uvijek ponovo vraća u sjećanje i majčina sumnja u mene. Na kraju ipak ne mogu odgovoriti samoj sebi, odlučno, kako bi trebalo, kako je to s Ivanom u istinu samo prijateljstvo. Eto, hoću da to bude drugovanje, kakvo sam možda dugo željela naći i nikako drugačije, ali to što bih ja htjela, ne odlučuje ipak svime.

— — — — — — — — — —

Proljeće nadire u grad. Mali snježni oblaci putuju u modroj visini, izgledaju gotovo pozračni i obrubljeni zlatnom crtom sunčeva sjaja.

Nedjelja. Ivan je došao po mene, (on je pisao i zato se onda nije javljao) pa izlazimo na šetnju.

Koračamo po cesti, što se zajedno s našim koracima žuri iz grada — mi tek polazimo, a drugi se već vraćaju: izletnici, sami ili u skupinama, s pjesmom i sa šalom na usnama.

Netko je prošao, svirajući u harmoniku, sa šeširom zabačenim na zatiljak. Prošli su mladići i djevojke, nadvikujući jedni druge i prestižući se u obijesnoj trci, a kraj njih čopor djece.

Iz dvorišta jedne gostionice ciliču tamburice — preko ograde seoske kuće izvirilo je jedno mlado lice s radoznalim, ljupkim očima.

Cakli se voda u grabama kraj puta, a poljsko cvijeće diže glave iz trave.

— Čujete li? — Ivan je preskočio jednu jarugu i sagnuo se prisluškujući. — Taj tihi šum vode?

Zajedno s njim verem se na strminu. Sklisko je, zemlja je razmočena od posljednje kiše, te prihvaćam njegovu ruku.

Stojimo sami (ili se nama čini, da nikoga nema na daleko). Umuknuo je topot koraka na cesti i zlatni rub oblaka na pozadini neba postao je bljeđi.

Kada je još bilo tako kao danas? Kada je još ovako utihnula duša svladana ljepotom časa?

Ivan je recitirao jedan stih. Doimalo se poput molitve.

Polako se gasio dan.

— — — — — — — — — —

Kod kuće je čekao brzojav na me. To Stanko javlja da dolazi.

Još ne znam, da li su ga premjestili ili je njemu uspjelo da dobije nekoliko dana dopusta. U brzojavci stoji, da on dolazi sutra u jutro.

Prenula se i majka na tu vijest, i ona, koja je do sad gotovo bešćutno sjedila, odjednom se uznemirila.

— Dakle Stanko?! To je dobro da se vraća — dobro je to . . .

Užurbala se, da se dohvati nekog posla; stala je govoriti, kako bi trebali urediti koješta u stanu i prirediti za njegov dolazak. Nije spominjala moje

poznanstvo s Ivanom, ali razabirala sam, da misli i na to, da bi govorila sa mnom, ali ne zna, kako da počne...

Idem po kući i ponavljam u mislima: Stanko! To ime zvuči sada u mojem srcu nekako prigušeno i mučno. Dozivam pred oči život s njim, a sve pojedinosti, kojih se sjećam, mutne su i neodređene po značenju. Bilo je i radosti, no za što je ne osjećam blizu u tom času. Bilo je mladog, vedrog nadanja u nešto lijepo i uzdignuto nad svakidašnjost, zašto je taj glas, kojim se to ponovo prenulo u duši, razbijen i dalek?

U jutro čekam na kolodvoru vlak i dugo šećem po peronu. Još je sve sivo, tko zna, hoće li sinuti vedar dan ili će biti tmuran! Leže magle nad gradom, nad kolodvorom i nad kolosjecima. Tek po koji čovjek prođe mimo mene, još pospan i zijevajući. Tek se koji željezničar izvuče iz zgrade, a svijetlo slabašno treperi u njegovu fenjeru.

Popila sam kavu u restauraciji. Sada hodam po istom kvadratu prostora i hoću da se saberem, jer očekujem Stanka, koji, eto, dolazi.

Ali na dnu srca niče prepast u to jutro. Opet gledam Stanka pred sobom, a uporedo javlja se i misao na Ivana. Kad mi se čini, da me promatraju Stankove oči, u njima je pogled Ivana, i kad je gotovo jasno, da je Stankovo lice preda mnom, ono nosi Ivanove crte ili njegov osmijeh.

Tko je izmiješao ta dva lica — tko je zaigrao tu ludu igru?

Zamatam se u ogrtač, a ipak zebem. Krećem se u zatvorenom prostoru tlapnja i težnja.

Čujem udaranje kotača vlaka na tračnicama i vidim svijetla, koja dolaze sve bliže.

XXVIII.

Sa povratkom Stanka nadošlo je nemirno raspoloženje. Vratio se živčano iscrpljen — bili su mu teški oni dani u crnogorskom mjestu, a zatim je stao i pobolijevati i dobio radi toga kratki dopust kao bolovanje. Doduše, kod kuće on se oporavlja, ali podneseni napori odražavaju se na čudljivosti njegove prirode i na razdražljivosti, kojom on reagira na svaku pojedinost. Tako ga smetaju stvari oko njega, koje prije nije ni primjećivao, ili ih je, štaviše, sasvim dobro podnosio, a vlastiti dom čini mu se tijesan i neudoban. Rado bih, da mu budem dobra, ali, kao po nesreći, nikako ne mogu pogoditi način, u svakoj prilici drugačiji, koji bi njemu odgovarao. On treba i podatnu, strpljivu ženu, ali i odlučnog, pa čak i bezobzirnog druga — njemu treba katkada popuštati i ugađati, ali i pokazati mu vlastitu volju i snagu, što ja ne umijem ili mi to uspijeva tek rijetko.

Njega muče one prilike, iz kojih je došao, a nije se od njih još potpuno otrgnuo — izgleda, da opet sudjeluje u stranci i da osjeća, kako je to sve opasnije, a pored toga i odsutnost od kuće učinila je, te se on mora tek ponovo privikavati na moju blizinu. Malo je u kući, a kad se vraća, obično dovodi drugove. Njima on govori više nego meni, povjerljivije, drugačije. Njima on saopćuje o stvarima, o kojima je meni samo natuknuo, možda zbog opreznosti ili zato, što smatra, da ga ne bih razumjela.

Ja znam malo o njegovu nedavnom životu, a bojim se, ma da nemam nekog opravdanog razloga za bojazan. Napokon, ja sam čekala na nj s potsvjesnom nadom, da će mi njegova prisutnost pomagati, a sada je opet kao i prije...

Crni se noć, u kojoj proživljavam takav susret s njim, u kojem bi bilo zbliženja na crti povjerljivo-

sti i istine. Slušam njegovo mirno disanje u snu i govorim mu o svemu, što me uznemiruje, što ne mogu objasniti i što je puno neke slatke trpkoće. Govorim mu o svojoj samoći, kada je na mahove tako tiho u meni, te se čini, da je stao život i da bi se moglo srušiti sve oko mene, a da me to ne bi dublje potreslo. Spominjem mu o tom hladu u duši, o sumornom odbijanju sati u vremenu, kad je pritiskala tjeskoba, a pogled lutao, zaplašeno tražeći svjetlu točku, na kojoj bi počinuo. A pričam mu i o Ivanu, o radosti susreta s njim, o punini, koju on daje vremenu, koje provodim s njim zajedno, pa kad mu sve to iskreno priznajem, ništa nije ostalo neizrečeno među nama ni potisnuto u duši.

To je bilo u noći. A kad jutro razbija i posljednje ostatke mraka i puni sobom sve kutove u sobi, znam, da je bilo smiješno moje noćno buncanje, o kojemu Stanko ipak ništa ne zna. On spava, dok ja nemam sna — budi se odmoren, dok umornost tišti moju svijest.

Ustaje i dok se sprema na polazak od kuće, tuži se na neshvaćanje, s kojim se sukobljuje. Svi su mu nekako čudni, pa kao da ni nema prijatelja, kojega ne bi sumnjičio bilo zbog čega, a opet, kao i nekad, on ni sada ne može biti sam, bez drugih.

Tako u večer...

Nestalo je njegove razdražljivosti i radost je iznenada ovladala njime. Pozvao je društvo, vino se toči, boce se prazne — mnogima od naših gostiju već se zapliću jezici. Graja raznih glasova. (Svi govore odjednom, jedan hoće nadvikati drugoga!) Grube šale i dosjetke, pa neskladna pjesma, nesuvisle riječi...

— ... Dižem ovu čašu! U ime našega vjernog drugarstva i zajedničkih želja!

Netko se drži za sto, da ne bi izgubio ravnotežu, otpuhuje od vrućine i strašno se mršti, kako bi izgledao važan.

— ... Naše poštenje — veli. — Naša vjera u dobro i u svete ideale...

Postajem sve tužnija. Htjela bih da se povučem, nitko ne bi ni primijetio da me nema, ali noge su mi drvenile i nikuda se ne mičem.

Stanko je dosta pio. Znoj mu rosi čelo, zacrvenio se, a vlažni prsti lijepe se uz čašu i vino se preliva i teče po njegovu kaputu i stoljnjaku.

— Hvala vam, što ste došli!

Prekida se i opet nastavlja. Napreže se, da skrene pažnju slušalaca, ali njegov najbliži susjed klima glavom i sprema se da zaspi.

Opet je noć promijenila večer i kucaju kasni sati.

Mene boli glava, pa odlazim u drugu sobu, naslonila sam čelo na staklo prozora i gledam.

Vrzu se ljudi na trgu, ima ih mnogo kao uvijek u večer.

Oni u sobi pored mene kao da postaju sve glasniji, i ne misli otići.

Što bi mi kazali, kad bi ih pitala, čemu se tako divlje vesele?

U istinu ne može poteći iz srca takav glasni ushit — to je učinilo vino, ono nadograđuje na fantaziji, koja raspiruje iluzije — ono pjeva njihovim hrapavim glasovima i sriče fraze, kojima oblikuju, što bi htjeli reći.

Ne okrećem se, a osjećam, da je Stanko ušao u sobu.

— Ti si ovdje?

On stoji preda mnom. Njegov je pogled mutan, a razbašurena kosa pada mu na oči.

— Zašto si otišla?

— Ne mogu više — priznajem klonulo. — Pusti me.

Stanko očito ne shvaća

— Primijetili su, da si nestala. Zato sam došao...

Smijeh iz one sobe valja se do nas. Tresem se od neugodnosti — gotovo fizički osjećam taj dodir.

— Mogu oni i bez mene...

Njegov je osmijeh opet bezazlen i skoro dječački.

— Pa zar nije lijepo? Dragi su oni i — dobri! Poštivaju te, a mene vole.

Šutim. Stanko bi htio da potvrdim, da je tako, kako on misli.

— Moja si žena . . .

Zgrabio me i zavrtio u naglom zamahu radosti, da mi se zamaglilo. Onda se primirio.

— Ti! — Izustio je to šaptom. Pomaknuo se s naporom i sjeo.

Usprkos tuđe buke sada je oko nas sasvim tiho.

— Što si radila ono vrijeme? — upita me iznenada i muklo. — Sve do sada nisi mi rekla . . .

Na vrata je netko grunuo šakom. Nečiji nas glas doziva.

— Nisi ni imao vremena da razgovaramo! — odgovaram i koliko sam nastojala da to, što sam rekla, bude bez žalbe, ipak je zvučalo gorko.

Mogu li se osloniti na nj? pitam se nesigurno. Ako se može s nekim dijeliti dobro, tko bi smio odlučno ustvrditi, da je taj drugi također sposoban, da bude s nama i u tjeskobi i da naš teret i on ponese?

— — — — — — — — —

Neočekivano Ivan je došao. Nisam bila kod kuće, a kad sam se vratila, izvijestio me Stanko o njegovu pohodu.

— Ponudio sam mu, da te pričeka — reče — ali on je ostao samo nekoliko časaka i otišao naglo . . .

Stanko je smrknut kao pred oluju.

— Kakav je to čovjek? — provaljuje njegova srdžba. — Čini se: bohem neki! I — gdje si ga našla?

— Zašto ga potcijenjuješ, a još ga ni ne poznaš? — uzvratila sam ogorčeno, ali Stanko kao da je jedva dočekao moj otpor.

Trebao bih dakle da odobrim to vaše poznanstvo, zar ne? — jedva je dočekao moj otpor. — To,

što ti daješ slobodu nekom neznancu, da čak i ovamo dolazi, a naravno, kad mene nema, iza mojih leđa!

Stao je vikati. Razmahala se svađa kao plamen, koji lakomo proždire, što mu se nađe na putu.

Poslije se ugasila ta vatra, no možemo li znati, da li je to konačno ili će iz preostalih ugaraka planuti iznova?!

XXIX.

A planulo je već ubrzo i opet se po našem domu raširila rugoba.

Kako da se sjetim, otkuda je srnuo vjetar, što je razmahao pritajeni žar? Možda je bila nepažnja, vjerojatno je da je dostajala neka malenkost: najsitniji povod novome uzbuđenju.

Napokon, što bi mi koristilo, kad bih i znala sigurno, kako je to nastalo? Teško bi se dalo spriječiti nešto, što je u nama samima, u zraku, kojega dišemo, u prilikama, koje grade naš život.

Ali jedno je postalo neizmjerno mučno: otkada traje zategnutost između Stanka i mene, gotovo da se i ne mogu sjetiti onih naših dana, kad je naš odnos bio drugačiji. Otkako se vuku ti ružni i zatrovani dani, moram se naprezati, da se sjetim izražaja njegova lica, koji je bio nekad blag i bez zlobe.

Zapravo je strašno, što zlo tako žurno prevladava dobro i što čas bijesa, koji izobličuje dušu, može da traje u srcu duže, nego što traju časovi mirni i dobri. Eto, koliko su puta Stankove oči sjale prostodušnom srdačnošću djeteta, a sad se taj pogled utopio u onom drugom, kojim me promatra, a iz kojega viri zla sumnja! Kako je dugo zvonio njegov glas toplo i radosno, a ipak je sada tako, kao da oduvijek govori samo tvrde i pakosne riječi, koje me namjerno ranjavaju i još dugo poslije bole.

— Izašla si ranije! — napominje Stanko hladno i strogo.

— Tražio sam te na nekoliko mjesta!

Ali nije to briga zbog mene, ni želja da bude uza me i nije to prigovor radi toga, što bi on osjećao svoju samoću.

— Hoću da znam, kamo polaziš! — naviješta mi svoju volju. — To je moje pravo i ne smiješ zaboraviti, što ti je dužnost!

Uopće, više i ne razgovaramo u miru, da bismo se mogli objasniti ili sporazumjeti, jer ili se on otresuje na me i onda nije moguće da sačuvam svoj mir ili se zavlači u prkosnu šutnju i podmuklo me podbada.

— Rekoše mi, da su te vidjeli s onim čovjekom! — dobacuje mi mrko. — Ali ne samo to: ljudi već pogovaraju, kako je to bilo redovno u posljednje vrijeme...

Zameće se trzavica, što nosi prijetnju sukoba.

— Dok se ja mučim u onom nesretnom mjestu, ti se zabavljaš! Dok ja brojim dane na onoj muci, kada ću opet ovamo da proživim pristojno, kako doliči, tebi je, izgleda, baš tako po volji. Ja pregaram — ti uživaš...

Zurim u Stanka, o, trebalo bi da mu kažem, kako čini krivo i kako je to zlo, što nastaje radi toga, ali da to zlo bude još gore, ne nalazim načina, da me razumije, pa raste podmukla bijeda i hvata korijen u tlu, koje pod nama gubi čvrstoću. Tromo, otežali od te muke, što nas je stala ispijati, idu dani i makar da je proljeće u divnom cvatu, na nas pada mraz. Dugo traju te noći, što se čine još mračnije i pune su teških snova i sablasnih priviđenja — u grču se rađaju jutra, što su siva srcu, ma da blješte zlatom napolju.

— On će doskora otputovati! — opominje me majka, koja više osjeća težinu, nego što bi znala stvarno, odakle dolazi.

— Doskora, on se mora vratiti na svoju službu! — ponavlja tiho.

Ali baš u tom i jest ono, što je naročito tužno. Vrijeme do njegova odlaska prolazi naglo, ali kako prolazi! Stanko je možda na prekretnici svog čitavog odnosa prema životu i njegovim zahtjevima — on se moguće svijesno ili nesvijesno kida između zova skupnosti i svog vlastitog zazora pred posljedicama, koje treba povući od takvog beskompromisnog istupanja, a tko mu pomaže pritom? On dolazi k meni samo onda kad je pun sebe — malodušnost, kolebljі-

vost i jad čine mu se ponizujućim za muškarca i to se, po njegovu, ne otkriva ženi.

A sad ta crna sumnja i u mene!

Nije li svejedno napokon, da li čovjek trpi s razlogom ili nema opravdana razloga trpnji? Nije li svejedno, kakve su to stvari, što zadiru duboko u srce i kako nam dolaze do svijesti, kad ipak ostaje nepobitno to, da se stradanje ovilo oko duše, da grize mir i da ruši, što se činilo čvrsto.

Radi te muke, koju katkada osjećam kod Stanka, ma da je on hoće zatomiti u poruzi i smijehu — radi tog njegovog bola, koji više puta nadire u njegovu svijest i smućuje ga, hoću da opravdam, što je on krut i nepravedan prema meni.

Danas me je opet odgurnuo, kad sam prema njemu pružila ruke.

Kako da onda pomognem njemu i — sebi?

Pitanje se guši i propada u praznini.

— — — — — — — — — —

Sve je još njegova predodžba. Ništa još nije prelomljeno među nama — ništa nije zauzelo drugi i konačni smjer u našem životu. Kad bi Ivan znao, što se to događa u našem domu, radi njega, a bez ičije stvarne krivnje — kad bi to on mogao znati!

Ništa ne zapisujem više u svoju bilježnicu. Upravo: uprljano je nešto, što je trebalo ostati čisto i iznad kala i netko bezobzirno gazi po jednog dragoj sanji.

Stara sablast osamljenosti stoji preda mnom i iza mene, korača sa mnom u korak i svojom hladnom rukom pritište mi rame. Osamljenost je povukla krug oko mene i ja se plašim kao nekad, dok sam kao dijete prislanjala glavu uz očevo krilo.

Po nekoj čudnoj logici samo dijete treba nečiji zaklon, samo mali stvor smije da prizna da se boji, a od nas drugih svijet traži hrabrost.

Morala bih dakle lagati, da u mene nema straha, iako mi u srcu dršće prepast — morala bih sačuvati dostojanstvo odrasla čovjeka, kojemu ništa ne pada suviše gorko.

Kada ću doučiti tu vještinu, koju od mene traže — kada ću se i ja smijati, dok u srcu naviru suze?

Ne ću da mislim na Ivana, ta on je stranac, ja ga moguće ipak ne poznam, pa kad bi i bilo tako, da ga volim drugačije ili više, nego što mi je danas svijesno, neka se to zatre! Kad bi Stanko imao pravo, da sam se promijenila, a radi nekoga drugoga, hoću da se od toga drugoga otrgnem i to odmah. Bude li boljelo, neka boli — stisnut ću zube i otrpjet ću, što treba da otrpim. Ali — možda boli još ne će ni biti . . .

Ponovo čekam Stanka, da se vrati, (samo neka ne bude kasno), a slutim, da će se negdje zadržati dugo u noć. Zaogrćem se kabanicom i izlazim — možda ću pogoditi, gdje bi mogao biti, možda ću ga čak i sresti na putu, gdje se vraća.

A na ulici stoji Ivan.

— Kako vas već dugo nisam vidio! — obradovao se i, kao i prije, pošao sa mnom, ne pitajući kamo se žurim. — Kako već dugo! — ponovio je toplo.

A u tom času zakrenuo je iza ugla Stanko. Dolazio je nama u susret i kad nas je opazio, za trenutak je zastao, a zatim naglo projurio mimo nas dalje.

XXX.

Svijetlo i sjene šaraju po zidu čudne arabeske. Kroz otvoreni prozor pogled se gubi u zelenilu vrta — jedna grana voćke gotovo bi htjela ući u sobu i kad je vjetar zaljulja, ona se mazno privija uz kuću.

Poslijepodnevni sati gore u žaru sunca. Spušta se omara i tišina.

— Tako sam vas zamišljao! — veli Ivan. — Baš ovako: doći ćete i ne ćete htjeti da pronađete neki dekorativni razlog svome dolasku. A poslije ćete sjesti u toj mojoj sobi, u koju tako rijetko netko drugi ulazi i čudit ću se, kako je bilo moguće, da niste došli još prije.

Oskudno je namještena ta mala soba u kući u vrtu: ima tu samo najpotrebniji namještaj i usto pune police knjiga, no sve djeluje ozbiljno i ugodno i ne narušava skladnost njegove okoline. Ivan je bio bolestan i pitam ga, zašto mi to nije javio, te sam doznala za to tek kasnije.

—Možda bi vam to priredilo neugodnosti — bilo kakva nepotrebna uzbuđenja — odgovara mi on, pa ma da ni on ni ja ne spominjemo Stankovo ime, ipak je ovoga časa stupio među nas, a da nismo ni znali, kako se to zbilo.

— Zapravo sam očekivala, da ćete se javiti! — priznajem i klonim se, da uzdržim njegov pogled. — Bilo je tako čudno i pusto!

On je sagnuo glavu. Vidim, da se bori sa sobom, da li bi rekao, što mu je na srcu.

— Počeo sam pisati pismo . . .

Polako, nesigurno otkidaju se riječi iza kojih blješti radost.

— . . . Napisao sam, kako bih silno volio, da vas vidim. Molio sam vas da dođete. Onda sam se sjetio, da niste sami, a kriomice slati pismo, to ne bih nikada htio . . .

Miriše prvo ljeto. Još se sjećam toga mirisa, te slatke opojnosti od koje mi se vrtjelo u glavi — još gledam jasno tu sobu i nas, tako blizu jedno drugome u drhtavoj, toploj strepnji.

— . . . Napokon, ono, što sam želio da vam kažem, rekao sam u pjesmi . . .

Ivan je čita. Tu pjesmu meni, koju više ne pamtim, tek se sjećam da je bila lijepa i da je njegov glas punio moje srce, te mu još danas slušam jeku.

I znam još to: prvi puta on je ovako progovorio o svojoj nadi i čežnji i potresla me je zahvalnost i sreća.

Bit će, da nisam vjerovala, nije li to samo utvara mašte, a poslije duge čame — jedno toplo priviđenje među tolikima, koja su me grijala, kad sam zebla.

— Mi izazivamo događaje, koji bi mogli biti teški — spomenuo je Ivan. — Možda bi bilo bolje, da sad odete i da zaboravite i to, što sam govorio i sve ono drugo . . .

Da zaboravim?

Kad ne propada u zaborav, što nas muči, ni što nas tišti suvišnom prazninom, kako da propadne u neznanje to, što je zasjalo iz moje tame?

Ne, nije bilo moguće, da je on ozbiljno mislio, da ću to moći. Sigurno, u tom času oboje smo mrzili misao na čovjeka, kojega smo blizinu opet osjećali. Uza sve to, što je koristila ta mržnja? On je ostao od nas jači.

— — — — — — — — — —

Ako je to zabluda, onda će proći. Ako je pijanstvo, ni ono ne može trajati predugo. Izvjesno je međutim, da svojim bolom, koji postoji, iskupljujem tu novu sreću.

Volim li Ivana? Pitam se ponovo, a sve manje znam o tome. On me opet toliko zaokuplja i kad sam s njim i onda, kad sam sama, te po njemu sve stvari dišu drugim dahom.

Kad pokušavam da gradim kuću od tih prošlih dana, moram u temelje te kuće zidati sve, što se odnosilo na Ivana i na mene.

Kad hoću da prisluhnem kucajima onoga doba, moram da slušam nemirni ritam onih mojih maglovitih težnja.

Nisam sigurna, nije li to samo radi toga, što se osjećam sama i ne bi li to prošlo, da Stanko nije opet otputovao i da nije otišao od mene kao od stranca.

Silno želim nekome reći, što me raduje i zanosi i što me plaši i muči — silno želim čovjeka kraj sebe, koji bi mi ne samo pokazao puninu života, nego i pomogao da to postignem, te bih izgrizla nokte od jada i isplakala bih oči, da su se onoga dana, kad sam bila kod Ivana, doista zatvorila vrata među nama.

Je li to teret neiživljenih osjećaja kao teška konzekvencija povučenosti, u kojoj su bili stišavani i sami pokreti, da ne bi smetali jednome redu? Je li to posljedica moje duge podijeljenosti između okoline i njenih zahtjeva i moje prave duševnosti s njenim zakonima, koji su samo prividno i ne za dugo šutjeli u tišini.

Ja ne znam.

Nalazim se na nepoznatom putu, koji čeka moje korake — pored mene prolaze povorke ljudi, ali nitko se na me ne ogledava. Treba zrijeti u svojim odlukama, koje, eto, nose u sebi kob sudbine — treba biti dalekovidan i jak, da čovjek odredi, što je dužan sebi i da može ustrajati bez pomoći drugih.

Više se ne borim, kako bih se uvjerila, da je Ivan pošteno mislio, kad me je onda molio da odem. On je osjećao to, što i ja sad znam, da postoji buna krvi, teška i vrela, koja zbunjuje mozak i dušu, te se divlje i elementarno prene.

Besane se noći stužuju nada mnom i njihove crne, raspletene kose suše moje suze.

Noći dolaze iz jednog kraja, u kojem žive zanosi, težnje i muke, koje se povlače pred plavim okom jutra.

U krilo tih noći stavljam i ja svoj prinos prinosima drugih. Doista, dani kao da i ne znaju za to, čime ljudi darivaju noć — oni su trijezni, mirni i razumni.

Sve je u njima onako, kako treba da bude i miruje grč tijela i tako ne bole žudnje.

U okviru dana možda je razumljivo, što Stanko piše: »... Ne ću se ponizivati da molim, što je moje. Ni prigovarati ne ću, dosadno i glupo, kako u tom drugi zastranjuju. Ali hoću da te upozorim, dok ne bude kasno: nisi ti dorasla, da prkoseći bilo u čemu, stavljaš sebe izvan granica našeg građanskog i moralnog odgoja i reda. Oduzeo sam ti najgorču brigu, koju ima čovjek, kad mora da se bori, da se održi u životu, pa nikada nisi zagrizla u kruh, zamiješen svojim znojem, ali zato imam pravo tražiti, da se ne ogriješiš o moju volju, koja treba da ti bude prva i najvažnija ...«

Društveni red! Dužnost i nečije pravo! Sve, sve, samo nigdje u tome topline ljubavi ili bar dobrote! Upozorenje, povrijeđenost i srdžba. A kako je sve to hladno i strašno kruto, ako se iza toga ne osjeća srce i njegov bol! Možda je on doista i patio, (nisam više sasvim sigurna, nisam li se ipak prevarila!) svejedno, sad mi se već čini pretrpljeno i neizmjerno davno i daleko.

XXXI.

Vihor nosi moje dane.

Snažni vruci radosti izbijaju iz tog doba, ali moja je žeđ neugasiva i dok te svježe kapi protiču kroz moje dlanove, ne uspijevam da ih zadržim. Svijest zna: doći će čas, kad ću od tog divnog obilja trebati makar najmanji preostatak. Ali — tko je još mogao sačuvati i za kasnije to, što sada nestaje i izgara?

Na dnu radosti leži dakle sjeta. Zgušćuje se spoznaja prolaznosti i ta se osmjehuje na me, mirno i ozbiljno, možda i malo sažalno. Još su mi oči mutne od sanja, a taj je osmijeh, što ga gledam, svenuo i tako tužan! Stišćem šake: čemu ta gorčina? Dižem se protiv nekoga u sebi, koji mi nije ni stran ni nepoznat, ali sad je posve suvišan, no moj čitavi otpor zapravo je besmislen. Kako da zatajim: srljam u opijenost, a bojim se, da je ne nestane prebrzo. Sreća i muka koračaju uporedo, kušam i od jednoga i od drugoga. Nose me krila zanosa, ali kako se dugo može ustrajati na njima, dodirujući azur modrih visina? Letim, a dubina, što se crni poda mnom širi ruke da me dohvati: ja pripadam njoj, osjećam, da ću pasti u nju po težini tog zemaljskog, što je na meni — osjećam, da se ne ću moći ukloniti tom padanju, jer je ono logičnije od leta i jer je ono neminovno. Neminovno, kao što je neminovna i ta nužda našega konačnoga propadanja i smrti.

Ivan je uza me, a tako često moram misliti na to, kako će dugo tako ostati! On me drži uza se, no opažam svaki put, kad postaje tih i zamišljen. I sada, dok ga hvatam za ruku, jasno mi je, da ga ne ću moći zapriječiti, da ne prođe mimo mene i sâm, kao da me i nema, kad dođe čas, da njegova misao odlazi od mene. Posve smo blizu, pa ipak, koliko puta slutim nepogode između nas, pred kojima ne bi ništa koristilo zatvarati oči, jer radi toga one ne bi postale manje.

— Volim te, Bela!

Jednostavne, drage riječi! Kad ih izgovara, on ih govori toplo i iskreno i ne mogu sumnjati u njihovu istinitost, a napokon, ne ću da ih raščlanjujem mozgom, kad ih primam srcem.

— ... Ti postojiš! Tako je to mnogo i toliko puta to je sve!

Kao cvijet cvate sreća.

— ... Ne ću da se pitam, ne ćeš li otići jednoga dana, iznenada, kao što si k meni i došla. A ne ću ni da pomišljam na to, kako nekome smrkava radi toga, što nama svanjuje i kako smo krivi ...

— Šuti! — molim ga i htjela bih da razastrem oko nas toliko svijetla, da nestanu u njemu sjene.

Krivi smo ...

Grozničavo šumi krv u sljepočicama, kao da udaraju u njima batovi, crveni kolutovi plešu mi pred očima, steže me i u grlu.

Što može opravdati tu krivnju, koju Ivan spominje, ali koju, dakako, ni sama ne zaboravljam? Što može ublažiti veličinu grijeha, ako povlači za sobom nečije stradanje, tu krvavu nit?

— Volim te, volim!

Divljanje pijanstva i slatki zanos. Neka plaćam to, što sad primam, neka još i kasnije traje taj moj dug životu za ovo, što mi sad daje!

Očajnom upornošću hvatam se za taj dar sudbine, za tu vjeru u Ivanovu ljubav i u posebnu vrijednost moga postojanja po toj pripadnosti njemu.

Mislim da mogu podnijeti sve, što bude došlo i otrpjeti svako zlo.

Htjela bih također da budem tvrda prema svima ostalima, na braniku sebe, svojih zahtjeva i, kako vjerujem, svojih prava.

Baš kao ni Ivan, ne ću da pomišljam, kako nekome smrkava radi nas i kako je to gorko ...

Još me drže krila u visini, pa okrećem glavu, da ne zagledam u dubinu. Još izbijaju vruci radosti, a vihor mi nosi dane ...

— — — — — — — — — —

Sve što pripada svijetu drugih, kao da se sada odbija o zasune moga srca. Ne tiču me se ni tuđi smijeh ni vapaj i prolazim pored ljudi, a da ih ne primjećujem. Ljubomorna sam na sve, što se javlja između Ivana i mene i što njega odvlači za sobom, pa tako je daleko došlo u tome, te trpim i zbog tuđih nam ljudi i zbog stvari sasvim nevažnih i malih.

Voljela bih, da to mogu zatomiti u sebi ili bar da to zatomim pred njim.

Sigurna sam, da moja sama prisutnost ne može stati između njega i svih ostalih, te ne mogu razumjeti odakle to, da me boli, što ga i drugi zaokupljaju.

Ni prije nisam precjenjivala svoje značenje, svijesna svoje nepotpunosti u razmjeru s višim i boljim, što čovjek može izgraditi iz sebe, pa kako da bih sada htjela svratiti na se njegov čitavi interes i ne dijeliti ga ni s kim i ni sa čime?

Smiono je to, što katkada vjerujem, da bih mogla odgovoriti svim zahtjevima njegove duše, a toliko toga činim krivo i tako je mnogo toga loše.

Kad je šutnja među nama, naprežem se, kako bih je uklonila i počinjem je se bojati, ma da nema od nje opasnosti.

Kad se iscrpljuju nježne riječi, moja fantazija, uzbuđena i preosjetljiva, gleda ponor među nama i kad Ivan pojuri dalje, ponesen nestrpljenjem, voljela bih, da mogu za njim, da razaberem, što je u tom trenutku vezalo njegovu dušu uz nešto drugo.

Da mogu biti potpuno iskrena, rekla bih mu, kako me, eto, počinje boljeti ta stvarnost, koju ne možemo nijekati, da postoji razlika među nama, razlika u srcu, iz koje se oblikuje i različiti stav prema stvarima u životu.

Njega moje želje ne mogu sagnuti prema sebi, kao što, vjerojatno, niti neke njegove posebnosti ne mogu promijeniti mene: on je i moj i svoj, topao i privržen, ali ne podatan; umije da se veseli sa mnom i da isto tako radosno odlazi od mene; i sjaj njegovih očiju i njegova osmijeha pripada i meni, ali pored mene i njegovu radu, i drugovima, koje ima, i lijepim

stvarima, kojima se oduševljava i — njegovoj samoći.

Osjećam: taj krug, koji on zna povući oko sebe u nekim časovima, nitko ne može prekoračiti i pred njim moram zastati.

Ivan očekuje, kao nešto sasvim naravno, da to moram razumjeti. On ne bi mogao opravdati tu moju ljubomoru na njegovo vrijeme, na ljude, na stotine malenkosti, koje nadiru k njemu — on ne bi mogao primiti mirno takvu moju muku.

A suviše je pronicav, da je ipak ne bi osjetio i bez riječi.

Nije to dobro; nije.

Takva jedna večer.

Kao da je netko naglo ugasio svjetiljku dana, smračilo se još zarana, i bez prelaza u plavo sumračje pao je mrak.

Sprema se bura.

U njegovoj je sobi zapara, baš kao i napolju. Nekoliko sam puta ustajala i prohodala po sobi u nemiru, tko zna kakvih slutnja.

Nešto će se dogoditi — možda se već nešto zbiva! Popili smo nekoliko crnih kava, i to je uzbudilo moje prenapete živce. Razgovarali smo — Ivan je čitao jednu raspravu o umjetnosti i poslije je htio da o tom govorimo.

Dakako, sama sam umjela malo prosuditi o stvari i opet je radi te pukotine u mojem znanju nastala šutnja.

On je prešao preko toga, sav u svojim mislima, koje me nisu primjećivale, ali poslije . . .

— Ti ne slušaš! — opazio je ozbiljno. I ništa nije više rekao. Pripalio je cigaretu i zagledao se prema prozoru. Sijevnulo je, onda se mukla tutnjava dovaljala kao iz velike daljine.

— Zamaram te.

— Nije to — otklonila sam, pokušavajući da nastavim. — Nije to.

Potamnjelo je i nebo i prosuzilo prvim kapima. Zatim je ponovo munja razdrla grud neba i prasnulo je u blizini.

— Pomislila sam ... Bio je to strah ...

Lakše bih govorila, da je Ivan sada bliže, ali on je ostao sjediti kao i prije, doista mi se čini, kao da je još dalje, nego što je u istinu.

— Loše sam rekla: nije to bio toliko strah, koliko neki hlad oko srca. Nešto mučno i kruto, kao da je prošlo, što je bilo najljepše ...

— Ne razumijem te!

Ivan nije hinio to neshvaćanje. Gdje li je on još bio? Moje su strepnje gorjele sablasnim plamom, a na njegovim je usnama još titrao dobri, djetinji smiješak.

— Ima li nešto ljepše, nego što je to naše?

— Ipak — prošaptala sam — učinilo mi se, da prolazi ljubav. Da njoj ostaje manje mjesta nego prije i da će to njeno mjesto u nama postati sve manje ...

Napokon sam dakle rekla. Nesuzdržano nikakvim obzirima, provalilo je to, što je otežalo u duši i što se moralo izraziti i dok je napolju u gustim mlazovima udarala kiša, osvježujući tromi i usijani zrak, ja sam na njegovu ramenu tužila taj svoj bol.

— ... Da, — rekla sam — moja se vjera u sreću katkada dovija do najviših vrhova i propinje se u najdaljem luku, a zatim se naglo i panički ruši.

— ... U meni je potreba za sjedinjenjem moga života sa životom onoga, koji mi je drag i ništa mi ne bi moglo odmijeniti njegovu vrijednost i drugo ne bi moglo biti za me jednako tako potrebno i jednako tako milo.

Nisam bila više ni ponosna ni odlučna kao prije, da njemu ne govorim o tom, što bi za nj značilo možda tegobu.

Bila je to nemirna i tjeskobna večer.

Bila sam opet dijete: djevojčica, mala i zaplašena burom izvana i u sebi.

Moja se glava spuštala na njegova prsa, moje uho razabiralo je pod njegovim kaputom, kako mu udara srce.

Pogladio me je po kosi, u njegovim sam očima pogasila svijetla.

— To, što ti tražiš — počeo je polako — to je više, nego što nam se može dati. A onda, nema kraj mene takvog divnog zaklona, o kojemu ti sanjaš i — nema mira ... To, što ti želiš — reče — nije ipak najvrednije, što treba željeti. Uopće, životni smisao treba otkriti u sebi. Drugi čovjek je svijet za sebe.

Bura još bijesni. Opet je svijetlo munje zasjalo i do nas i udarac groma potresao je i ovom kućom.

XXXII.

Stanko se ne javlja. Otkako je ponovo otišao, nema od njega ni glasa.

Majka opet češće pobolijeva. Osim toga, ona je povrijeđena mojom nemarnošću prema njoj i osjeća se zapostavljena u mojem interesu pred nekim tuđincem. O Ivanu ne govorimo, ali ona ipak sluti njegovu važnost za me, u nje je sad vanredno izoštreno sjetilo za događaje, koje doduše ne vidi, ali koji se zbivaju u njenoj blizini.

Veli mi, da Stankova šutnja ne sluti na dobro. Možda je bolestan, (kad se spremao na odlazak, nije još bio ozdravio od groznice), ali mogla bi ga stići i kakva druga nepogoda.

No zar sam ja sada doista svijesna težine ovakve stvarnosti? Ne dira li me sve ostalo, što se ne odnosi na Ivana, samo jednim svojim dijelom; ne pogađa li me sve, što boli, a nije u nekoj vezi s njime, samo jednom oštricom toga bola?

Živim u atmosferi, koja je nabijena težinom bezizglednosti po mene, ne bude li se doskora nešto promijenilo, ali ja živim ovdje također samo s jednim dijelom sebe.

Koračam ulicom; briga je raširila svoju sjenu oko mene. Nekamo se žurim, ali kad bi me netko zaustavio i upitao, kamo se žurim, možda bih ostala zatečena i ne bih znala, šta da kažem.

Trebala bih obaviti neke stvari za sebe i za kućanstvo, zato sam izašla i pošla baš ovim putem, koji sam odabrala, no kad bi me netko pozvao, da pođem drugim smjerom, isto bih tako mirno pošla.

Sporedno je, dobro to znam, još je sporedno za me sve drugo, ali to više ne smijem pred njim spominjati, jer on to ne će da čuje. Moram se čuvati pred njim, da ne razotkrivam svu istinu i moram paziti, što ću njemu reći.

Ivan ne podnosi potpunu predanost u tijesnom ispreplitanju dvaju života; njemu treba izvjesni prostor oko svake ličnosti, po kojemu drugi ne gazi i mučna mu je spoznaja, koliko bih od ljubavi tražila za sebe.

Uopće, odonda, kako sam mu povjerila o svojem osjećanju, često je neveseo i povučen.

Danas ga ne ću nigdje sresti — kazao mi je jučer, da ima posla — pa umjesto da iskoristim taj dan, (u posljednje vrijeme tako malo čitam i rijetko činim nešto dobro!), ja se opet vrtim u tom uskom krugu svoje osobne radosti i bola.

Ivan je naglašavao još prije, kako on poštuje samo takvu borbu, u kojoj čovjek vojuje protiv svojih slabosti i zapreka u sebi i izvan sebe, a za puniji i plemenitiji životni izraz.

On je i prije nekoliko puta napominjao, koliko voli širinu u čovjeku, njegov otpor protiv skučivanja, njegov kritički, jaki duh, koji crpi snagu i smisao iz svih komponenata, koje tvore vrijedan život.

Zar mi se dakle prekasno objasnilo, odakle tuga, koja je izbila iz njegova iznenađenja one olujne večeri u njegovu stanu?

Ako je vjerovao u neku našu skladnost, morao je vjerovati i u to, da su naše težnje slične i da ćemo se u svojim nazorima naći na toj istoj, širokoj liniji odnosa prema raznim i mnogostranim sadržajima zbilje.

Ako sam mu bila bliza i draga kao žena, trebala sam to isto biti i kao čovjek, kao njegov pratilac, kao drug.

— Žao mi je tebe! — rekao je one večeri. Ništa drugo nije nadodao. Ali samilost, koja se u onom času spontano javila u njegovu srcu, kao jedini njegov odgovor, kojega je tada našao u sebi, na sve, što je čuo od mene — ta me je samilost opekla i još me peče.

— — — — — — — — — —

Tko je Ivan? — pitam se smućena i čini mi se sve češće, da o njemu znam tako malo, te nikako to ne može biti dovoljno, da upotpuni sliku o njemu.

Rekao mi je najnužnije o sebi, kao da se namjerno klonio, da bude opširniji i povjerljiviji. Doču'a sam o njegovim prilikama, u glavnom, toliko, koliko su o tome mogli dočuti i drugi njegovi znanci. Obitelji nije imao, naime onakve, s kojom bi se osjećao vezan srcem, a ne samo rodbinskim obzirima. O prošlosti nije govorio uopće — postojale su stvari, koje je on zadržao samo za sebe, i prilike, s kojima me nije želio upoznavati. Ali napokon, ja nisam ni pokušavala prodrijeti u njegove prošle dane i mnogo bih radije znala o njemu, kakav je sada, o njegovoj ličnosti, kakva se danas očituje, i o budućnosti, kakvu je on za sebe zamišlja.

A što sam znala, a da to nije bilo samo domišljanje? Ivan je čovjek iz svijeta, koji nije moj, u njemu je već osvojio svoje mjesto. On je zanesenjak, ali umije biti i tvrd prema drugome i prema sebi — on može voljeti, ali može i pregorjeti, što je volio.

Tko je Ivan? — pitam se i katkada mi se čini, u magli je sav njegov život — on mi je skriven i što mi je ipak blizu od njega, to oživljuje u mojoj blizini samo po mojoj čežnji za njim i samo ta čežnja daje oblik sreći i zvuk miline svemu, što postoji među nama.

— — — — — — — — — —

Kad se sastajemo, u tim susretima ima prijašnje topline, koja odnosi na čas moje mučne misli.

Kad osjećam njegovu razdraganost zbog naše sadašnjosti, opet zaboravljam da ga pitam, nije li ipak prvi dah otuđivanja već zapuhnuo naša srca.

A sve upornije slušam, ne bi li čula u ovom našem danas, kako se budi život i sutrašnjeg dana.

Ali toga nema.

Postoje ljudi, koji mirnom hrabrošću mogu podnositi misao na neuklonivu kob prolaznosti svega: mladosti i njenih zanosa — sreće i jada.

Ivan može vedro snositi to uvjerenje, da se mijenjamo i da se ovakvi, kakvi smo danas, sutra možda više ne ćemo sresti. Postaje izvjesno: on ne misli na to, da bismo mogli produžiti trajanje našega danas,

ali on ne sumnja u to, da će mu život, bude li jednom drugačiji, i prošlost ovo naše, crpsti svoju puninu iz drugih stvari.

— Ono, što bi ti htjela, nema u mene! — spomenuo je odlučno. Ali trebalo je također da reče, kako ni ono, što bi njemu trebalo, a pored ovoga, što je sada, nema ni u mene.

Trebalo bi, da bude posve i bezobzirno iskren, pa da spomene, kako meni nedostaje to, što bi bilo tako vrijedno i tako trajno, te bi moglo prkositi vremenu i njegovim zakonima. To, što bi ostalo uvijek mlado i uvijek drago u meni i onda, kad bude nestalo žara krvi, i što bi uvijek iznova sebi otvaralo put do njegova srca.

Ali — ne mora se izraziti riječima to, u čemu slutnja drugoga ne vara.

Tek na mahove Ivan počiva kraj mene i uzalud pokušavam, da usporim njegov brzi korak, koji hoće dalje.

Kad moja duša, ovakva, kakva jest, obujmi svaki njegov pokret, on osjeti težinu.

Ne, nije se on izgubio u meni i neki put, u kasnom tihom času, on je već dalek.

Katkada, opet sasvim malo, on otvara ta vrata, iza kojih je to, što on voli i odvodi me preko onog praga.

Možda bih mogla prodrijeti dušom u ljepotu i u tegobu tog njegovog kraja, kad ne bi opet navrijela bespomoćnost sa svojim strahom.

Ta ono, što ja znam, to je premalo, i što bih još mogla naučiti, opet bi zaostajalo za onim, što bih trebala znati! Tako se hvataju u koštac snaga i kukavnost — smionost s povjerenjem u sebe i malodušnost s njenom bijedom.

Javlja se u krvi tužna baština od moga oca.

Bije se nejednaka borba, u kojoj na mahove prevlađuje jedno, a zatim drugo.

A vrata se međutim polako opet zatvaraju i Ivan stoji pred njima.

— Bela, djevojčice moja! — smiješi mi se ozbiljno i tužno.

Žudnja za daljinom sjaji mu u očima, vjetar mu je pomrsio kosu, sav je promijenjen, sav tuđ.

— A zašto se ti mučiš? Tako bih htio, da ti bude dobro!

Ali — za nj je jasno, da to dobro, koje mi on želi, on meni ne može donijeti, pa kad spominje sreću, koju bi htio za mene, sigurno je zamišlja izvan sebe — negdje drugdje...

Šutim, a Ivan se presenećeno zagledao u mene.

— Suze? — šapnuo je tu prepast. — Pa ti plačeš!

— Koješta! — nasmijala sam se tako glasno, te sam i sama ustuknula. — Nije ništa, ništa!

Jezoviti muk. Nema ni riječi, ni osmijeha — nema više ni suza.

Tišina.

XXXIII.

Napokon je stigla vijest o Stanku, i to ne od njega samoga, nego od jednoga njegova druga.

Porazna vijest: njega su uapsili i s njim još trojicu njegovih političkih istomišljenika i pomagača. Navodno, našli su kod njih neke letke, koji su, napadajući režim diktature, obećavali skoro spasenje u slobodi.

Optužili su ih, da su sami tiskali i širili te buntovničke proglase na narod — znalo se: to se kažnjava teško.

Užas mi prolazi kroz dušu, dok čitam tu vijest — u ledenim rukama dršće pismo.

Zar je moguće da Stanko — zar moram vjerovati da je tako?!

Majka jadikuje sva skršena od tog novog udarca zla.

Ne mogu se snaći, ni maknuti se gotovo ne mogu, samo je predodžba njegova stradanja, koje se tek započelo i nitko mu još ne može dogledati završetak, u mojoj duši, svuda kamo pogledam.

Odveli su ga i u toku je stroga istraga.

Među imenima optuženika, njegovo ime...

Bit će zlo! — kao da okrutno grakču slova u pismu, ti krvoždedni gavrani, što mi svojim dugim, oštrim kljunovima kljuju po srcu.

Bit će zlo! kao da se oziva u jednoličnom, djetinjem vapaju majke, koja glavinja po stanu i nigdje ne može da se smiri. I sve što pogled može dohvatiti i na čemu stane misao, kao da se svija prema zemlji pod teretom muke.

I sve, što je dosad tištalo dušu i što je bilo najgore i najbolnije od svega drugoga jada, sada je uzmaknulo pred ovim novim, još mračnijim, još bolnijim.

Ono prije, to je bila moja težina, samo moja, ali sad nadolazi patnja drugoga, koja me izvlači iz tog ranijeg okretanja oko sebe.

Ta se patnja začela već onda, kad ja nisam još imala za nju ni uha ni srca — ona se rađala onda, kad sam ja, okupljena samo sobom, tražila svoju opojnost.

Stanko je odlazio, pa kako smo se rastali?

Odahnula sam kad je otišao, uostalom bio je razočaran i — sam!

Kad bih sada mogla uzdići molitvu do Onoga, kojemu čovjek šalje svoje najtoplije molitve, kad iz svoga očaja ne vidi spasa!

Kao dijete zamišljala sam: On je tako visoko i tako daleko, pa kako bi mogao da me čuje? A zatim: ja sam tako mala i toliko ih ima, jednako tako malih i još manjih nego što sam ja, kako će On dakle sa sigurnošću odrediti, da to baš ja zovem, da bih ja nešto htjela! ...

Što bih mu sada rekla?

Ne, znam, Gospode!

Riječi su umukle, kao i toliko puta, kad me nevolja steže.

Da mu prikažem taj grč bola — samo to?

Kada će prestati taj strašni, jednolični vapaj majke?

On će pretrpjeti to, što bude došlo, proći će to...

Ali tu jadikovku, to više ne mogu slušati — ne mogu izdržati.

Prestani! — zaklinjem je. — Prestani!

Majka ne shvaća, što bih to htjela i stisnula se prestrašena.

— Zar si ti tako kruta? — pita me kao obično i pokorno i tužno.

I ponavlja kao jeka svoga vlastitoga glasa:

—... Tako kruta!

Ne odgovaram. Zašto toliko mraka? A nije još noć — još nije!

III. DIO

XXXIV.

Zvoni budilica u zimsko jutro.

Pogled više sluti obrise stvari u sobi, nego što ih može razabrati. Taj je pogled još mekan od sna i pred njim plovi soba kao barka na morskoj pučini.

Razmiču se zidovi i prozor sa škrtim odbljescima mutnoga svijetla također se pomaknuo nekuda daleko.

Što je iza onih zastora na staklima; kakav se dan rađa?

Budilica je svoje odzvonila, ona je svojim reskim glasom neugodno razbila i posljednje krhotine sna i potsjetila me na ono davno doba, kada sam u stanu Vujićevih sa zebnjom slušala ovakav isti glas.

I onda sam se budila ovako slično: naglo, kao u bunilu, dok je srce panički udaralo, te sam osjećala njegove udarce u glavi i u prstima.

Kao i onda, i sada se teško izvlačim iz kreveta, jer je umor u svim udovima, kao da vuku utege, a glava mi se ljulja, velika i mutna i snenost je pritište.

Ne budem li se požurila, zakasnit ću, a svako zakašnjavanje povlači za sobom ludu žurbu ulicama, trčanje uz stepenice u onoj velikoj, polumračnoj zgradi, u kojoj se nalazi moj ured, zadihanost i nespretno opravdavanje pred šefom, uvijek mrkim i nakostrušenim i spremnim da plane.

Nemam vremena ni da se sjetim netom minula sna, kao što nemam vremena ni da razmislim u miru o nečem boljem i vrednijem, nego što je to, što me očekuje.

Hladno je u sobi: davno se već ugasila vatra u peći, a vjetar je propuhao sobu, pa dok se oblačim, zebem i dršćem od neugodnosti, i to je, eto, svakidašnji uvod u novo jutro.

U susjednoj sobi majka kašljuca i nešto mrmlja: ona poluglasno razgovara sama sa sobom, kao nekad naša Ana i kao što sad uvijek čini.

Nad našim stanom, (preselili smo se u jednu pokrajnu ulicu i imamo manji i jeftiniji stan) netko je također već budan i korača — tamo opet plače dijete, a plače dugo i tako bolno, kako ne plaču zdrava djeca.

U kući, nasuprot našoj, trepere svijetla u stanu. Očito , i tamo nekoga gone na dužnost, baš kao i mene.

Zamalo će povorke poći ulicom, kao što su pošle i u ranije jutarnje sate — krenut će povorke ljudi, meni nepoznatih, ali meni ipak po nečemu srodnih: svih onih, koji negdje služe svoj kruh i koji će poslušno i pokorno žrtvovati i ovaj svoj siromašni dan nečijim stranim i dalekim interesima, kao što im, za mrvice neke bijedne plaće, odnije原 već i tolike druge dane i godine.

I ja ću poći s njima, kad spadamo zajedno, poći ću njihovim korakom, sagnute glave . . .

Otvaraju se vrata susjedne sobe i proviruje umorno, blijedo lice.

— . . . Tvoja kava . . .

Uvijek sve isto, dakako. Uvijek jedan ustaljeni red, po kojemu se odvija život: od zvonjenja sata i ustajanja, pa sada do kave, koju pijem već obučena i spremna za polazak, slušajući pritom pričanje majke, kako je provela ovu noć.

— Onaj lijek, koji si mi donijela posljednji puta više ne djeluje! — tuži se zabrinuta i još krhkija nego obično.

— Da pozovem liječnika?

Onda, bit će to zato, što ne odgovaram, ponesena drugim mislima, pripovijeda mi o tom, što bi valjalo nabaviti za kuću i što nam nedostaje.

— Ne će biti dosta drva — napominje u brizi. — Zima je jača, nego što je bila prošle godine, upravo, tek je započela . . .

Slušam. S neznatnim varijantama uvijek je isto. Mirovina majke je mala, a naš posjed na selu ne odbacuje toliko, da bismo mogli od toga živjeti, nakon što podmirimo poreze i sve troškove oko uzdržavanja zemlje. Osim toga, taj se posjed i znatno smanjio, jer smo prodali jedan dio zemlje, još u vrijeme, kada se otpočeo proces protiv Stanka i kad je on ostao bez službe.

— Da prodamo i preostatak? — pita me majka, ali osjećam u njenu glasu prizvuk nade, da ću odbiti taj njezin prijedlog ili da ću ga bar odložiti na kasnije, kao što sam i dosad činila.

— Rekoše mi, da se netko zanimao za ono naše, da li je na prodaju — produžuje plašljivo. — Ali — možda to i nije bio ozbiljan kupac ili bi sad odustao od toga. Kuća je već trošna...

— Popravit ćemo je u proljeće — govorim rasijano i doista sam daleko od te majčine strepnje, koja me obilazi suznih očiju, kao da moli obzir.

— Ne ćemo je prodavati — zaključujem taj razgovor i brojim sitniš, koliko ga još imam i za što ću ga upotrijebiti.

Toliko potreba i sve u isti mah otvaraju svoja nezasitna ždrijela.

Toliko nabavki za kućanstvo i tek što sam namirila jednu, već se namiće druga i svakoga se dana nižu preda mnom, da ih gledam.

Naravno, ne će dostojati za sve — ne će i ne može biti dosta! Izlazim iz kuće, a umjesto slika lijepih, dalekih krajeva, o kojima još katkad sanjam, kad prolazim uvijek istim putem u takva mutna zimska jutra, oči mi sada opet svijesno gledaju jedan čađavi zid, koji se ispriječio na mojem putu, a iza kojega možda i postoje široki, krasni prostori, u koje bih htjela prodrijeti, ali do kojih ne mogu doći.

Udarit ću glavom o taj nesretni zid, kao što sam već udarala i prije, pa koja korist od toga? Ozlijediti ću se i boljeti će me, a znam, kao što sam znala i prije, da ga srušiti ne mogu.

Idem i računam u sebi; te ružne, pakosne cifre stadoše pred vizije dalekih, smionih putovanja u zemlje, koje bih htjela vidjeti, pred vizije svjetova, koji me katkada zovu, kad mi se čini, da jasno čujem taj govor.

Guraju me prolaznici i ja guram njih, žureći se da se probijem što brže; kestenjar na uglu grije prozeble ruke nad žarom svoje peći i tapka na mjestu da se ugrije — on me pozdravlja, jer svakoga jutra prolazim pored njega.

— Je li već tako kasno, gospođo? — dovikuje mi skoro prijateljski, tek što me ugleda.

Iz kola, koja su projurila mimo mene, netko mi domahuje: jedan drug iz ureda, koji se nagiba i nešto mi viče.

Sipi ledena kiša i voda na pločniku pršti pod mojim nogama.

Netko, tko nije spavao noćas, pomalo se otriježnjuje, naslonjen na kandelabar — sa njegova šešira, duboko natisnuta na oči, cijedi se voda, sav je prokisao i blatan.

Idu ljudi, nekako pognuti, mračni i zlovoljni.

I kuće su u ovo jutro zavijene u neku mračnu sjetu i doimaju se žalosno..

Vrtoglavo žurno kreću se kazaljke na satu: htjela bih samo znati, kuda se tako bijesno žure?

Ulazim u poznatu zgradu, sada se žurim još više i trčim, kao što trče i drugi.

Upaljene svjetiljke na stropu bacaju blijedo, ozbiljno svijetlo na redove stolova i stolica, na knjige i papire, na lica ljudi i njihove pokrete.

Svi su već kod posla, da ne bi bilo zamjerke ni prigovora, tog dosadnog i čangrizavog zanovijetanja, koje plazi po živcima i dubi po strpljenju.

Na prozorima još je kora leda, koja se tek polako topi; radiatori su još mlačni, svuda se zebe. Sa mojega mjesta pogled može obuhvatiti samo mali kvadrat dvorišta, ograđenog od ulice visokim zidom — to dvorište je uvijek nečisto, puno kojeka-

kvih otpadaka, koje bacaju na nj i kad otvorimo prozor, kanal obično jako zaudara.

Moji drugovi kod posla, protežu tijela na neudobnim stolicama i tiho govore.

Bila je nedjelja, dan odmora i male građanske razonode...

Jedni su polazili na šetnju sa ženom i djecom, drugi su bili u slikokazu, a ima ih, koji su pili...

U njihovim riječima oživljuje dakle ta nedjelja: dosadna ili razigrana, trijezna ili provedena kraj vina, kraj svirke i veselja...

Spominju ljudi svoje sitne doživljaje, diraju ih njihova vlastita sjećanja, smiju se vlastitim ludostima...

— Ej, gospodine moj, bilo je to raspoloženje!...

Onda se njihove glave pokorno sagiblju nad stolom i prsti im grčevito stegnu držalicu s perom: prošao je nagli šapat od jednoga do drugoga, da dolazi šef.

Šapat kao signal na mir i na opreznost.

Moj najbliži susjed kašlje u svoju maramicu svoj fibrozni plućni katar: trebalo bi se liječiti, sve je gore, ali dopusti se ne odobravaju tako lako, a bolovanja su uopće opasna stvar: mogao bi se sjetiti netko od onih gromovnika, koji odlučuju o egzistencijama nalih namještenika, da takav činovnik uopće niti nije sposoban za rad i da bi se za nj mogla naći zamjena.

A tu su djeca za školu! Pa neplaćeni dugovi! Brige!

— Eh, tako je to — njegova se glava još pokornije sagnula nad kartotekom, koju uređuje i dok njegovi suhi žuti prsti nervozno prebiru po karticama, on duboko uzdiše:

— Što ćemo? Nema pomoći!

Radim svoj posao i tako je gorko u srcu. Eto, koliko puta nanosim nekome krivo, ako se intimno uzbunim zbog kojega njihova pokornoga gesta, zbog njihove šutnje, kojom primaju sve, što dolazi, zbog njihova stalna straha pred budućnošću! Toliko puta

osjećam odbojnost prema njihovu načinu života, koji se vuče bez promjena, u skučenim granicama dopuštenoga i mogućega i sa klanjanjem prema gore, a zar su oni krivi, da je život mnogome od njih izobličio poglede i da ga toliki od njih osjećaju, ne kao vrijednost i zadovoljstvo, već kao stisnutu šaku nad sobom?

Kako smo bijedni! Nekada se napinjao luk tolikih želja i zahtjeva, a onda je nestalo podrška, da se spirala životnih mogućnosti uspinje sve na više.

Koliko sam puta to već primjetila kod ljudi, kod mojih najbližih, pa i kod sebe!

Nema izlaza! kao da govore toliki pogledi u kojima više nema sjaja, a ja nemoćno sliježem ramenima i šutim.

Iz maloprijašnje živahnosti i razgovorljivosti, kao da su sad ti ljudi oko mene prešli, naglo i bez priprave, u ravnodušnost i mlitavost prema svemu.

Čini mi se, događa se to po neki put, da me pogledavaju nekako nepovjerljivo i hladno, kao da pitaju, pošto sam došla i što ću zapravo među njima.

Moj muž je zatvoren, to je istina, koju oni znaju, ali, po njihovu, dok imam nekoga, koji je još tu, ipak je samo prolazno to, što sam ovamo dospjela i što radim posao, koji i oni rade i što i meni svakoga tjedna broje na dlan sitnu rpicu novca, kao što je broje i njima.

Po njihovu, ja sam dakle tuđinka, kojoj možda i njena povučenost obara cijenu pred njima, te katkada postaju prema meni zluradi i tvrdi i htjeli bi da me izazovu.

— A javlja li se vaš muž, je li? — netko me mjeri radoznalim, hladnim pogledom, u kojem se skriva porugljivi smiješak.

— Zna li on, kako je sad vama?

— Njemu je gore nego meni — njemu i tolikima drugima! — hoću da ostanem mirna, kao da nisam osjetila tuđu zajedljivost.

— Njima su uzeli slobodu!

— A koji im je đavo govorio, da se ističu, gdje ih nije trebalo! — upao je drugi razdražljivim tonom, koji bi svakoga trenutka mogao preći u svađu. Trebali su šutjeti, kad je takvo nesretno vrijeme, da čovjek mora uvući dušu u se! Da, šutjeti su trebali, kao što šutimo i mi drugi!

— To je borba — opominjem tiho — pa kad se ne bi nitko maknuo iz svoga kuta...

Ali već su prečuli moj govor i netko se treći uhvatio za moju primjedbu od maločas prije.

— A to, što ste spomenuli, da su mu uzeli slobodu: nemojte da se smijem! Zar je sloboda ovo vaše i naše: u toj kući, kod ovog glupavog posla, kod kojega vrijedimo tek toliko, koliko proizvodimo — baš kao strojevi, kao roblje?...

Ljudi se doista smiju promuklim, prisiljenim smijehom, u kojemu ima toliko tuge.

Ne razumiju me, ili me ne će razumjeti. Kada će svanuti bolje vrijeme.

Polako, strašno polako prolaze minute i sati.

XXXV.

Odvojenost od drugih mora se steći nečim posebnim: većom sposobnošću pojedinaca, s više rada i rezultata, inače nitko nema na to pravo. Može se, naravno, sebe zamišljati iznad prosječnosti i njenih sitnih okvira, no odraslu se čovjeku ne dopušta, da traži poštovanje i obzire drugih samo za svoj san.

Sigurno, nekada je i moj otac znao, kako njegova okolina i nije toliko kriva, kako je on prije smatrio, što nije mogla razumjeti njegovu muku zbog mnogih neispunjenih težnja. Napokon, svaki bol muči, i onaj naš, kao i onaj nekoga drugoga, pa tko bi mogao pravedno procijeniti, koja bi muka imala prednost pred drugom po svom intenzitetu i dubini!

Otkako sam izašla iz doma u borbu za opstanak, takva me misao češće osvješćuje, obično u času, kada bih preuzetno željela, da me ne dirne i ne povuče za sobom sve ono, što je sastavni dio interesa, briga i radosti onih ljudi, među kojima se krećem. Mogu se tada, stroga prema sebi, narugati svojim zanosima i željama, koje su htjele graditi za me nešto drugo, nešto bolje, i, svakako, ljepše. Mogu se nasmijati svojim dječjim žviždaljkama, u koje sviram o tom vrednijem, a tanki glas moga glazbala ne dopire drugima ni do uha ni do svijesti. Toliko sam toga napuhnula kao balon, kojega sam privezala uz ruku, da budem sigurnija, da mi ne će odletjeti, a zrak ipak izlazi iz njega i na kraju vučem na ruci tek komadić krpe. Nisam li napokon snatrila i o nekom novom domu, kojega ću podići za Stanka i za sebe, kad bude jednom došao dan za to, a nemam, eto, temelja, na kojem bih mogla zidati tu novu gradnju!

Pred drugima ostalo je između mene i njega sve onako, kao da se nije ništa zbilo, što bi nas odijelilo, ali iza te kulise, izazovno obojene, da maskira

stvarnost, jedan sablasno mračni kut sakrio je tvrde riječi, ružan smijeh i psovke.

To se događalo onda, kada je trajala istraga protiv Stanka i njegovih drugova, a bila sam doputovala, da prisustvujem procesu i da budem u njegovoj blizini.

Minute su bile odbrojene za naš razgovor, a oboje jedva smo skupljali snagu da ostanemo na nogama, poslije svih onih ispitivanja, kojima su ih podvrgavali.

Što su im mogli dokazati? Nitko nije mogao ustvrditi, da su baš oni štampali i širili letke, koji su imali potkopati ugled države i red u njoj! Ali — svi su oni bili na zlu glasu pred vlastima, i Stanko i drugovi. Da li su što učinili, da li su stvarno pomogli svojoj ideji do ispunjenja? Njih su se bojali — bili su dakle opasni. A njihovo djelovanje, kako sam sada razabirala, bilo je smišljeno i nadovezivalo se na mnoge ostale napore naših ljudi u zemlji — ono je bila nadopuna mnogim izražajima pravednog bunta, koji se osjećao na sve strane. Stankov udio u tome bio je, po svoj prilici, jednak udjelu onih drugih, koje optužiše zajedno s njim — slutila sam, da je on na svom novom mjestu prebolio interval kolebljivosti i neizvjesnosti i opet prionuo uz rad. Moguće je to bilo zbog iznova stečenog uvjerenja, da tako mora činiti — moguće bilo je i zbog njegovog vlastitog jada, kojega je želio svladati na taj način. Ali, ni časa nisam sada pomišljala, da on žali — tako je ostao miran. No otpor protiv mene nije ipak popustio ni za tren. — Stradao sam — rekao je skoro hladnokrvno — bit će to donekle i za tebe zlo. Ali čemu da se bojiš? Ma kako ja prošao, ti ćeš se već snaći, a nisi ni sama.

I nadodao je porugljivo:

— Valjda ti onaj tvoj prijatelj nije još krenuo vjerom?!

Pokušavala sam da prečujem srdžbu, što se izvijala iz svake njegove daljnje riječi.

— Prestani s pakošću — moleći htjela sam mu prići. — Čemu to i razumij! Nismo li i bez toga dosta bijedni?

Ali njegova upornost nije se pomakla — on nije htio govoriti o sebi, ni o tom, što je podnio, kao da je još i sada ostala važnom samo uvreda, što je grizla u srcu.

— Čemu ta gluma? — ponavljao je i stao vikati. — Čemu sve to, pitam te: tvoj dolazak ovamo, i tvoja sadašnja poniznost i mekoća?! Blatiš moje ime s nekim sumnjivcem bez časti i morala, puštaš, da te svi vide i bez stida se povlačiš s njime, pa štošto će se promijeniti za tebe, kad padne moja osuda i kad nas razdvoje?

— Prestani! — izustila sam gorko, ali on nije prestajao i bilo je sad svejedno, da li ga prekidam ili šutim — bilo je svejedno, makar što činila, da ga smirim.

— Na moje mjesto on će sjesti, ako već i nije sjeo za moje otsutnosti, a ne bude li slučajno on, o, ne boj se, doći će već netko drugi!

Padale su te riječi, padale su poput mraza na srce, koje je spontano pojurilo k njemu. Padale su mrske riječi, iz kojih je klijala težnja za ranjavanjem i za osvećivanjem, i zasipale su nakanu, koja mi je živjela u duši, da mu budem dobra, uvijek uza nj, ma što došlo.

Ivan onda nije više postojao — za me, on se se izgubio u mojoj iskrenoj odluci, da stradanje muža združim sa svojim stradanjem, da ispaštam, što je bilo krivo, da čitavim bićem naknađujem ono, što sam možda oduzela mužu.

Nisam rekla Stanku o tome, pa kako bih mu i mogla govoriti, kad bi se on i tome krvavo narugao ili me uopće ne bi slušao?!

U teškom umoru rasplinjavali su se kasnije obrisi svega, što se još događalo, samo je ostala spoznaja, da moram napolje iz toga kaosa, da moram na put, koji će me dovesti do nove snage.

Treba nešto stvoriti iz sebe, održati se i pribaviti si poštovanje pred samom sobom. Trebalo je doista već jednom osvajati mogućnost oslobođenja od zamagljenih pogleda, olovne nepokretnosti i skučenosti horizonata.

Nad mojom glavom visjelo je krvničko pitanje, što da počnem, to pitanje kao i prije, ali tek sada tragično teško.

Oko mene je zjapila golema i neutješna pustoš i dok sam se usplahirana nagibala nad samu sebe, htjela sam da spoznam, za koliko već sporije kuca moj raniji polet. Kopala sam po vlastitoj bijedi, spoznavajući to unakrštavanje moje težnje, da se održim, sa klonošću i nemoći. Više puta pozdravljala bih novi dan s radošću, kojom se pozdravlja život, kojega se, usprkos svemu, duboko voli, ali katkada su već jutra vonjala po nečem trulom i ona su se, blijeda i sablasna, uvlačila u moju tišinu, koja se također pričinjala svenula i bez života.

Tražila sam zaposlenje — nije to bilo lako. Neki su mi ga obećavali, drugi su me grubo odbijali — u stvari ostala je neizvjesnost, zla i crna.

Onda smo iselili u novi stan i tamo nad nama svako me je jutro trzao od sna plač onoga bolesnoga djeteta, koji i sad još čujem.

Dok sam se naglo budila, činilo mi se katkad da taj mali stvor plače kraj mene, u mojoj sobi, na uzglavlju do mene. Katkada mi se činilo: to je moje dijete, ono još živi i tek mi se prisnilo, da je već tako dugo jedan mali grob, jedina uspomena na nj.

Kad je jednoga dana pozvonila na našim vratima strana, mlada žena i zbunjeno nas zamolila, neka oprostimo, ako nas uznemiruje njezin mališan, (vlasnik kuće mogao bi joj otkazati, budu li se bunili protiv nje drugi stanari!) pošla sam s njom u njezin stan, da vidim njeno dijete.

Mališ je imao plave, sasvim svijetle očice i zlatnu pahuljastu kosicu, kao što je imao i moj sin.

— Boli ga, a ne znam što mu je! — brinula se mati, ljuljajući ga u svom naručju i onda je dječačić utihnuo, sa šačicama na sitnom, mršavom lišcu.

Tiho sam se udaljila, jer je zaspao, a kad sam se vratila u svoj stan, (mali se međutim ponovo javio svojom vikom) moje su se suze iznenada pomiješale s njegovim tužnim plačem.

— — — — — — — — —

Takvi su bili oni dani, koji su sada prošli.

Onda je bila i osuda Stanku izrečena: dvije godine. Drugi su dobili još više.

Još sam jednom htjela da govorim s njim, prije nego što je nastupio kaznu, ali on je to otklonio i tako me ne pustiše k njemu.

Tada sam dobila mjesto u financijalnom uredu. Dnevničarsko mjesto s malom plaćom i teretom posla i odgovornosti, ali i na to bijedno mjesto toliki su jurišali molbama, da ga dobiju, te su govorili ljudi, kako je to velika i, dakako, posebna sreća, što sam to ipak uhvatila. Tiho se osmjehujem. Nitko to ne vidi. Sreća?

Taj čudni krasni cvijet raste više puta tako daleko, te ne možemo do njega, a neki put nam svene pod rukom, čim ga dodirnemo. Za mene cvate taj cvijet na visu, pa hoću li se kada uspeti tako visoko, da ga uzberem?

A ljudi ovdje govore o sreći, koju bih imala osjetiti već i u tom, što sam dobila to mjesto — po njihovu, sreća je tako bliska i tako na dohvat, nju se nalazi bez mnogo muke, kad čovjeku uspije da se zabavi, i kad pije, i kad zaboravi na čas i na to, da živi i na to, kako zapravo živi.

Što bi sve trebala biti čovjekova sreća i kakve je sve bijede varka?

XXXVI.

Koliko puta stojim pred Ivanovim stanom, skrivena, da me ne opazi! Stojim i zurim u njegov prozor, do kojega se svija jedna grana i pogađam, da li je kod kuće i što sada radi, ali k njemu ne ulazim.

Neki put i mislim: doći ću k njemu, kao što sam i prije dolazila, i pitat ću ga, da li on doista vjeruje, da je moja prisutnost dala neki jači ton njegovoj sadašnjosti ili sam ja tek dopunjavala nešto, možda i neispunjeno još doonda u njegovu životu, ali što i nije bilo tako važno. Da li sam ja značila njemu, makar i za kratko vrijeme, potrebu ili tek radost — da li sam se našla tek slučajno ili ima još povezanosti među nama.

A davno sam već sigurna, što bi mi on odgovorio. U njegov interes, okupljen zanosima druge vrsti, može tek na mahove prodrijeti bljesak istine, da pored njega gori zanos i bol nekoga, ali taj ne izgara zbog onih stvari, u kojima svom puninom oduševljenja živi njegova duša. Vidjela sam: utisci drugih događaja i opažanja, odraziše se na njemu tek površno, jer njegovo srce pije radost iz drugih izvora, pa odatle naoko paradoks, da se njegov život čini u isti mah i širok i bogat, i siromašan i oskudan zadovoljstvom — odatle to, nespojivo u prvi mah, da on može dati drugome i vrlo mnogo i malo, i obilje uživanja i hladnoću samoće.

Sve više vidim, da Ivan treba dvoje: da bude netko uza nj, kojemu će on moći dolaziti, kad ga se zaželi, i da prisutnost toga drugoga, u mnogim časovima, postane nevidljivom za nj, da je on zaboravi. Ali uz to, onaj drugi, koji bi se morao ovako prilagođivati potrebama njegove složene duševnosti, morao bi biti čovjek, koji bi bio njemu sličan, ne po naučenom i stečenom, njemu za volju, nego po svom prirodnom nagnuću.

A ja to nisam.

I kad bi me moglo još više boljeti to saznanje, nego što me boli, ne bih ga mogla ublažiti. I kad bih upirala svu snnagu, koju osjećam u sebi, da to izmijenim, još bi uvijek bilo premalo.

Oh, dobro primjećujem, kako me on promatra sa strahom kad se sastanemo, kao da ispituje, ne ću li iznijeti pred njega svu mučnu istinu svoga položaja.

Opažam, kako on intimno u sebi strepi, ne ću li klonuti pod ovim promijenjenim prilikama u kojima sam se našla i ne ću li tad tražiti od njega, da stane uza me, drugačije nego dosada, drugačije nego što je on na to spreman i kako bi on to mogao.

Zato raste šutnja među nama, kao zid kojega više ne možemo porušiti.

Zato ja stojim pred njegovim stanom i ne ulazim.

Tako sam slaba u nekim časovima, možda to više ne bih ni mogla zatomiti u njegovoj blizini. Tako sam jadna koji puta, bojim se, da bi to prodrlo iz duše kao očajni krik i porušilo to, što bih htjela da ostane nedirnuto među nama i za kasnije i zauvijek.

Hoću svom upornošću svoje volje da budem jaka pred njim i da spasem svijetlo u njegovu srcu, koje potiče ta vjera u mene i u moju otpornost protiv nepogoda života. On me je zavolio, smatrajući me bližom svojem shvaćanju i svojoj snazi, pa ako je već mnogo toga otpalo od tog njegovog nekadašnjeg povjerenja u mene, ne ću da svega nestane, ne ću da se izgube jadno i posljednji ostaci.

Prije bih mogla pregorjeti, tko zna kakav gubitak, nego da svijesno osjetim, da mu postajem teškom.

On ne smije znati, kako se naginjem u tim večerima nad ogradu vrta, koji se širi oko kuće, u kojoj on stanuje i kako bih voljela, da mu mogu ugledati lik! On ne će nikada znati, kako se vučem uz plot poput sjene, ogledavajući se, da me ne primijete i kako prozebla i umorna žeđam za toplinom i odmorom.

Kad bi on slučajno izašao preda me, vjerujem, da bih umakla ispred njega.

O tome, što proživljujem, boreći se sa sobom, da ostanem dosljedna svojoj odluci, makar koliko me to peklo — o tome bilježim samo u svoje zapise, koji se nadovezuju na one, koje imam još iz djetinjstva.

Na tim stranicama, drhtava je ruka vodila pero, koje je zapisalo jedne večeri:

»... Postaje tako bolno, te ne znam, hoću li moći izdržati. Govoriti samo u sebe i bdijeti, da to ne čuje onaj, kojemu bi to bilo namijenjeno, kakav je to napor! A ipak nije to, što činim, bez smisla! Nije i ne može biti, da ta moja muka ne donese svoj plod, kojemu se nadam, koji čekam ...«

Pa malo dalje:

»Danas je godinu dana, što smo se Ivan i ja sreli. Oboje smo one večeri došli u kavanu tmurni i tužni. Bio mi je bliži i miliji nego tko drugi, a tek je progovorio prvu riječ. To je sudbina. Bilo je to ono neuklonivo, kao zakon, koji se trebao izvršiti. A danas — zar se Ivan nije sjetio, kao što se ja sjećam?«

Vidjela sam ga: prošao je žurnim korakom niz ulicu i nije me primijetio. U njegov je pogled silazio otsjev drugih misli, koje mene nisu tražile, u njemu su, vjerojatno, šumili drugi glasovi. A ja sam, kao uvijek, stajala na jednoj drugoj obali i suviše dalek bio bi put, koji bi on trebao proći do mene.

— — — — — — — — —

Zatim, ipak naš susret.

— Bela — rekao je Ivan — u mojem je srcu katkada tako divno tiho, kao u one davne djetinje dane; to si ti odagnala bure i nemire. Tako je dobro katkada, te ništa drugo ne bih mogao poželjeti, nego da sretan položim glavu u tvoje krilo kao dječak i da se puštam, da me svojim mekim rukama miluješ po kosi. Htio bih, da zaustavim vrijeme i da istrgnem i tebe i sebe iz svijeta, koji nam ništa ne može dati, što bi bilo slično ovoj tihoj ljepoti. Htio bih, znaš, a onda — onda nadolazi opet sve iznova, sve ono dobro poznato i blisko: želja za lutanjem, sumnje, kovitlanja i borbe, sve to, protiv čega je nemoćna moja volja i tvoja dobrota.

... Znam, padne ta izvjesnost na nečiji dragi san. Moje misli odlaze i odvode mi korake, a kad se opet vraćaju, drugi je možda već otišao ili još čeka, no bljedoća mu je osula lice i sve tiše govori — taj bi čovjek i pritajio vlastiti dah, da ne bude smetnjom, ali zar on može sakriti svu dubinu svoga jada?

Govorio je Ivan.

—... Dugo je već, što znam, da je sa mnom tako i trebalo je, da još prije budeš toga svijesna. Kamo vući drugoga, ako sami nemamo nigdje u stvarnosti čvrsta oslona? Što obećavati drugome, ako je ispunjenje obećanja izvan naše mogućnosti? Eto, sad sam ipak dosta odvažan, da i to spomenem, a tako je bilo mučno to načinjati! Sada mogu, eto, i to priznati, da sam bio sebičan, iako mrzim sebičnost, jer je bilo dobro i krasno ne misliti na određenje svoga udesa, na glas svoje krvi i duše i — biti sretan!

Kako je meko i toplo zvučao njegov glas! Kako je rijetko on govorio na taj način, bliži meni, iskren i blag.

— Pisati ću o tebi! Po prilici već znam, kako ću te prikazati. U tom djelu oživjeti će djevojčica, koja je prstom šarala po prozoru likove svoje fantazije, i ona druga, na granici djetinjstva i ozbiljnije dobi, koja je zamjenjivala sanju sa životom i život sa sanjom ...

... Pisat ću i o onoj, koju sam primio u srce — o tebi, kako sam te osjećao u sebi, a možda sam te upravo onda, kad te nije bilo kraj mene, najdublje osjetio ...

Budila se večer. Kao dvoje djece koračali smo jedno kraj drugoga, izgubljeni u gomili stranih nam ljudi. Bila sam jaka i makar da je stezao grč muke, ostala sam mirna.

— Kada ću te opet vidjeti? — Ivan se ispitljivo unesao u moje oči i bojazan je probila i kroz njegov prividni mir.

— Kada, Bela? Reci da će to biti skoro, reci! ...

— Da, bit će to skoro! — odgovorila sam tiho. — Skoro!

XXXVII.

Ovako produživati? Možda će se još ponoviti, da će Ivan poslije naleta potpune iskrenosti osjetiti i neko pokajanje. Moglo bi biti, da on poslije povjerljivosti, koju ne bi mogao zatomiti, upadne u neku intimnu grižnju, nije li postupao surovo sa mnom i nije li me povrijedio. Tako bi trajalo to njegovo kidanje, dok mu ipak ne bi dojadilo ili dok se ne bi istrošila njegova dobronamjerna strpljivost. Jedno bi vrijeme oboje pregarali, skrivajući to, kako bi najbolje znali, jedno pred drugim, ali kasnije...

Kasnije bi možda i to prestalo.

Moglo bi se dogoditi, da se začnu trzavice, koje bi pokrile sjenom, što je bilo tako svijetlo i tako lijepo.

Ne znam doduše, što bi se sve moglo srušiti na nas, ali mi se čini, da predosjećam opasnost.

Ako Ivanu možda još nije sasvim jasno ili bar ne uvijek, što bi trebalo činiti, ja ću odlučiti za njega i za sebe.

Ja ću moći...

Kao prostrijeljene ptice padaju moji zbunjeni snovi.

Otkuda se javlja ta povezanost s čovjekom, kojemu ja ne mogu biti pratilicom, jer naši putovi ne teku uporedo? Bit će, da je i to obmana, koju će vrijeme srušiti, jer najjaču vezu ipak ne gradi zanos, nego zajedničko doživljavanje života u njegovim manifestacijama dobra i zla, sunca i sjena.

Izlazim iz ureda i još mi se ne da kući. Tamo je usprkos prisutnosti majke tako prazno i tiho.

Danas bih htjela da pođem polako, zapravo bez cilja, da tumaram.

— Zar vam se ne žuri? — čudi se jedan moj drug, koji je izašao zajedno sa mnom. — Kasno je!

Ali meni se, eto, baš nikamo ne žuri.

— Ta stalna jurnjava — govorim mu, a ne znam, zašto to njemu govorim — pa čemu je ona korisna?

Osiromašuje nas, to je nepobitno. Čovjek misli, da živi, no što prolazi kroz to njegovo vrijeme? Izumili smo strojeve, koji će što brže gutati daljine, a baš radi toga i vidimo sve manje. Sagradili smo nebodere, u kojima je duša tuđinac — otupili smo, jer jedna senzacija pretiče drugu...

Moj drug je već davno zamaknuo za ugao i nije me ni slušao. Kome sam to govorila? Ali, odmahujem, svejedno!

Tumaram kroz grad, snijeg se topi na jugovini, što je noćas zapuhnula. Prolazim kroz krugove svijetla, koje ocrtavaju svjetiljke i voljela bih, da se mogu radovati ovom lutanju kao nekad.

Ali te radosti odnekad više nema.

Zastala sam pred jedim izlogom, u kojem je zrcalo: ustuknula sam pred onim sivim licem, nategnutih crta, koje je gledalo u mene. Kakav umor, Gospode! Sada ga doista počinjem osjećati i noge se jedva vuku.

U maloj kavani je toplo. Ali, prekasno sam opazila, tamo je opet jedan moj znanac, opazio me je, prilazi mi i klanja se već izdaleka.

—Davno vas već nisam sreo!

Sjeo je meni sučelice. Srušio se na me pljusak pitanja. Slatke grimase.

...I kako je Stanku, pa da li se javlja? I što ja radim i kako sam se snašla. A odmah zatim raspričao se opširno i o sebi.

Trebalo bi me zanimati, što govori taj došljak i trebala bih odgovarati, što me on pita. Ali ja gledam njegovo lice kroz plavičaste maglice dima i moja se glava sagnula nad stolom. Uspavljuje me taj glas, te riječi...

A čovjek tumači zatim zbivanja oko nas i u svijetu, on istupa tako važno i odlučno, kao da je upućen u sve diplomatske tajne.

Tko bi smio ustvrditi, kada bi njega pažljivo slušao, da postoji neka državnička mudrost, kad je njemu baš sve jednostavno i jasno?

Tko bi smio ustvrditi, da doista nisu otrcane ideološke doktrine, u ime kojih se ljudi dijele na protivničke stranke, kad on tako suvereno udara po njima i pod njegovom se riječju sve ruše u prah?

— ... I ja vam velim!

On se zanio. Zacrvenio se i udara šakom po stolu.

— ... Prava je rugoba ovakva naša civilizacija.

To mu vjerujem. Ipak, događaji budućnosti polako će skrenuti drugim tokom. Po svojoj logici, po svojoj vrijednosti.

Dotrajavaju fraze, u ime kojih se vode borbe — čine se obesčašćene mnoge ideje, ali očistit će se to blato, sinut će vrijednosti u njihovom punom sjaju, bit će to ipak...

Tako sam mu po prilici htjela odgovoriti, ali umornost je prevladala tu nakanu i ostala sam šuteći.

— — — — — — — — — —

Kasno u noć ležim još budna. U sobi je potpuni mrak i mir. (Jutros su iz onoga stana nad nama iznijeli mali, bijeli lijes. Odatle ta velika tišina).

Kako živjeti? Duša se usplahireno trza. Mislim, da bi trebalo ne samo cijeniti nego i voljeti sadržaj života. Trebalo bi upoznati mogućnosti dobroga života, kultivirati osebine duha, kojima se prodire u tu tajnu. Trebalo bi se stalno i bez prekida uznositi na snazi takvih želja, koje se ne bi smirivale dodirujući samo lako dostiživa dobra, nego bi se dovijale do visine, koja bi čovjekov bitak osvijetlila ljepšim, vrednijim sadržajem.

U tami i tišini misao se mnogo lakše otkida s lanaca svakidašnje bijede. U takvim časovima ona se probija kroz zapreke, kao gorući prosvjed protiv njenog zarobljivanja, kao zvijezda, koje se blistavi trag zacrtao u neizmjernosti prostora. Toliko me je toga već upokorilo, otkako koračam po zemlji, ali slijepa i bezuvjetna pokornost zakonima okoline, prosječnosti i stišavanju svih pitanja, ta me pokornost nije još slomila.

Možda će novo vrijeme oblikovati novu ženu, jaku i prosvijetljenu, koja će u život drugačije zagrabiti i koja će u njemu drugačije djelovati, nego što ja to znam i mogu. Možda ta nova žena ne će poznavati čamu i strah, koji mene često more. Hoću da budem tvrđa sa sobom.

Nije meni dobro i trpljenje je teško, ali zar sam zaboravila da postoji, oh, kako postoji i tuđa patnja i tuđe zlo! Sinulo je to preda mnom još prije: drugi nose teret, a tko im ga skida s ramena? Pitam se opet: što znači ta lična tegoba svakoga pojedinca, u poređenju s velikim i bolnim kovitlanjima u svijetu? Treba razgrnuti zavjesu s istine, treba joj pogledati u oči bez okolišanja, tad će se razne stvari objasniti i vidjet će se, što je od čega teže.

Ali makar da mi je to sada svijesno, iz nekih nevidljivih izvora diše duboka tuga.

Napokon, ako kamen pogodi pseto, ono će zavijati, jer ga boli. Ja sam čovjek, koji sasvim sigurno zna, da život šalje udarce, koji rijetko promašuju svoj cilj i da će, poslije ovih, koje sam već primila, slijediti i drugi. Ja to znam, ali ipak, eto, boli me. Rado bih stala u zaklon nečije tople i srdačne skrbi! Rado bih se naslonila na nečiju ruku i čini mi se, da je ta ruka u mojoj blizini, a onda, kad bih htjela da je dohvatim, primjećujem, da je nema.

Dobra, draga iluzija...

Noć širi svoja krila nada mnom. Uzletjet ću na njima u daleke svjetove, putovat ću kao nekad, ususret tim daljinama, i ljudima i zvijezdama, sve do jutra, sve do glasa budilice, do maglenih obrisa drugoga dana.

Jutrom će opet poznati put ponijeti moje korake. Kao uvijek. Kao jučer, tako i sutra.

XXXVIII.

Dani, dani! Žuri se čovjeku da ugrabi od života što više, žuri mu se kao bolesniku, koji bi htio da uzme ono, za što sluti, da bi mogao ostati prikraćen. Uhvatio se čovjek za život, drži grčevito, a na dnu bola tinja skrivena nada, da će se zlo pobijediti i potisnuti. Tinja ta nada...

Pregledavam zapise svih tih dana. Teklo je vrijeme kao mutna voda, kojoj su katkada sitni talasi mreškali površinu, a zatim je veliki vali udarali o grebene. Plovila sam u tom vremenu kao sitna školjka, ali katkada i nije bilo tako loše puštati se elementu, da me nosi po svojoj volji, čas polaganije, a čas brže. Doista, katkada i nije tako pritiskivala spoznaja o neizvjesnosti smjera i trajanja toga puta i to, da ništa, što se čini da je moje, zapravo meni ne pripada i ništa, što sad imam, ne znam, hoću li uspjeti zadržati: ni egzistenciju, ni svoj građanski položaj, ni kakav takav svoj mir.

Moguće je, da će toga svega nestati. Što će onda biti? Kuda ćemo mi sitni nevoljnici, ne bude li naše postojanje zavedeno ni pod kakvom stavkom: koristan u ovom ili onom poslu, na službi ovdje ili ondje? Ili rađa li se ipak nešto novo, dostojno žrtava, koje će se za to položiti?

U svijetu nema mira i mi koji smo bili djeca u ratno vrijeme, gotovo da ni ne znamo, kako izgleda razdoblje reda i mira.

Nesigurnost i neprijateljstva! Plovim kao školjka i ne znam, gdje ću se zaustaviti.

Kroz sve ove bilješke, najvećim dijelom nabačene u brzini, prosijava moja velika težnja: učiniti nešto iz sebe, postaviti se čvrsto i neoborivo, zavijoriti nad glavom svojom zastavom.

Na takvim zastavama, što je mnogi nose, zapisana su i razna programatska načela kao formula za njihov osobni spas, kao i za spas drugih. Ja vjerujem,

da bi trebalo uzdići samo jedan zakon, nad svim ostalima: zakon ljubavi.

Kad bi čovjek umio voljeti ono, u što vjeruje, da je to dobro i vrijedno, bio bi spreman da radi toga i pregara i ne bi se bunio.

A opet — kako će ga pritezati i svi zakoni društva, ako u duši ne bude svijetla i punine ovoga prvoga i najvećega poticaja na sve žrtve?

Evo mojih bilježaka! Mašem svojom zastavom i svojim geslom. Drugi tek sažalno pogledavaju na me ili se, kad se okrenem, porugljivo smiju.

— — — — — — — — — —

Ivan se u početku zbunjivao preda mnom, kad bismo se sreli. Nastojala sam, da to ne primjećujem. Poslije bilo je tako, da sam se ja njemu uklanjala i namjerno prorjeđivala naše sastanke i umanjivala im važnost. Umjesto da bi on bio taj, koji bi polako rasplitao splet te veze, činila sam to ja — umjesto da kroz neodređeni tok vremena zrije ta muka njegova osvješćivanja, da me ne može povući za sobom, jer nema ni kamo i njemu bi to smetalo, ja sam kidala taj splet.

Na mahove njega je to gotovo ogorčavalo, a zatim, kao da bi počinjao shvaćati. Ali, još bi ga koji put uhvatila težina ponovne samoće, u koju se vraćao i tad je skoro uporno pokušavao, da bude, kako je bilo i kako se činilo u početku, da će uvijek ostati. Izlazio je preda me, dočekivao me sa svojim nemirom, čežnjom i sumnjom u sebe.

— Bela, pa zašto tako? Zašto?

Odbijao se zvuk njegova nestrpljiva glasa o moju odluku, odviše mučno prisvojenu, da bih dopuštala da se pokoleba.

— Da li što radiš? Obećao si...

On nije htio ni saslušati do kraja, što bih mu još kazala.

— Nije to važno. Nije to sada...

— Ipak — odgovarala sam mu kruto — to je važno. U tvojem radu je najbolji, najpuniji dio tebe i što bi ti bio bez toga?

Stužio se i smračio još više.

— Ne, ti se varaš. Možda sam se i ja varao, nekad, prije... Rad je vrijednost, to je sigurno, ali — ja sad mislim, da je na prvom mjestu pitanje našega života, osobne sreće... To je veća sila, kako bih ti mogao to objasniti, da me razumiješ! Pa kad bih morao plaćati to zadovoljstvo rada, tu potrebu slobode, koja je s tim u vezi, neki izuzetni položaj u našoj društvenoj sredini radi toga rada, ovom osamljenošću, koja je sad oko mene i u meni — ne, ne bih to mogao — nitko to ne bi smio tražiti od mene!

— Istina je — priznajem — nikome drugome za volju to se ne bi smjelo žrtvovati. Ali u ovom slučaju, zaboravio si, ovdje se radi o tebi — ti sam to trebaš i ti si svijesan, da je tako, samo pokušavaš, da se od toga otrgneš!

— Otrgnuti ću se! — prijetio se Ivan, upadajući u očaj.

— Vidjet ćeš!

Kako je bilo bolno ovo kidanje, u kojem sam čas ja ostala jača, čas opet on. Kidanje, radi kojega sam uzdrhtala: pa što, ako je u istinu tako, da je on sada progledao i da je to jedino pravo, ne žrtvovati ništa od našega, biti drugačiji. Ali bio je to trenutak slabosti. Sigurno, ništa drugo nije bilo.

— Govorio si. Sjećaš li se? Sve si objasnio. I meni se onda razotkrila istina, da je čovjek najjači, kad je svoj, kad je sam, kad može biti sam...

Golema tuga provalila je iz Ivana. Bol, isto onakav, ako ne još i dublji, nego što je bio onaj od malo prije.

— Ne mogu raditi! Pokušavao sam, pa uzalud. Točno sam znao, što ću reći, neke sam stvari već gledao pred sobom, gotove, izrađene. Gledao sam ih tako jasno, kao da su već tu, izvađene iz moje duše, iz moga mozga i srca. A sad mi se čini, kao da je s tim svršeno i kao da je to izbrisano. Čini mi se, Bela, kao da nikada ne ću više napisati ni slova — nikada više!

Bit će, da se baš radi ovoga bola, kojega više nije mogao prešutjeti preda mnom, javio onaj njegov očaj,

koji je mene tražio, preda me izlazio, ovijao se oko mene.

Nisam pravo shvaćala, kakvi su to intervali bijesne mahnitosti stvaranja kod umjetnika, a zatim potpune, gluhe i nepokretne tišine, ali Ivan se ipak oslanjao na utjehu, koju sam mu pokušala dati.

— Radit ćeš. Sigurno se uvijek ne može. Pa i nije tako dugo...

Onda smo pošli zajedno dio puta. Govorila sam, a on se postepeno smirivao i samo bi me katkada još pogledao, ali s nekom otsutnošću u očima, u kojima se zrcalila druga misao.

— Ti dakle misliš?...

Odmah zatim i bez povezanosti, upitao me, ima li izgleda, da će Stanku biti oprošten dio kazne. Govori se o amnestiji. Moglo bi dakle biti...

— Mi se nadamo — pazila sam, da se ne odam ni treptajem oka ni bojom glasa. Razumjela sam: Ivan je tjeskobno ispitivao, kako će se ime otsutnoga muža poslije dužeg vremena ponovo odraziti u meni — on je želio da vjeruje, kako između Stanka i mene nije još sve svršeno, konačno i nepopravljivo, i kako još postoji neka mogućnost njegova vraćanja u moj opustjeli dom.

Vidjela sam: njemu bi bilo lakše povjerovati u takav oblik moje budućnosti, nego što bi mu bilo vjerovati, da će za me trajati ovako i dalje: bez prisutnosti druga u mojem životu i bez ičije stvarne i bliske pomoći i brige.

Napokon, jednom je i rekao: ne može svatko sam snositi svoje dane. Pod tim teretom mnogi se lome i ruše.

— — — — — — — — — — —

Druga bilješka:

Ivan je dojurio preda me, kad sam polazila u ured. Kako se mijenja taj čovjek! Nekad ponosan i čvrst, sada je sjao zadovoljstvom, koje je zrcalilo mladošću.

— Počeo sam raditi! — javio mi je to, a vedrina mu ožarila lice. — Samo kad bi dan bio duži! — uz-

dahnuo je na kraju. — Ali vjerujem, bit će to dobro djelo, namijenio sam ga tebi...

A ja sam toga dana u svom stanu teško čekala da padne večer. O, kako je taj dan bio dug za me, kao da nikada ne će proći, kao da će njegova svjetlost uvijek gorjeti u srcu i obasjavati sve stvari.

Sad, kad je Ivan opet našao svoj mir, sada je on doista za me izgubljen. A kad sam pomislila pritom, kako sam to sama željela — kad sam pomislila, da će sada tako ostati i da je ono drugo, ono naše, konačno prošlo...

Bacila sam se na krevet, zarinula sam glavu u jastuk, grizući ga, da zatomim očajni krik.

Gdje je tako dugo zaostala večer?

XXXIX.

Godina je prošla.

Mnogoput savili su se putovi, kojima sam prolazila pod težinom mojih koraka. Mnogo sam se puta u tom vremenu pripravljala za svoj rast, a događalo se tako, kao da bi u meni nešto napuklo i stalo. Kao kad pukne pero u odviše navijenu satu. Vrijeme dalje prolazi, minute se bez prekida toče, samo u meni je nešto ostalo, ne sudjelujući dalje u istom ritmu kretanja i proticanja sati i suza se osušila u oku, a drhtavi se osmijeh ukočio na usni.

Poslije se opet krenulo dalje.

Više puta sam željela u toj godini, kratkoj, a opet i dugoj, da sama sebi dokažem, stvarno i trajno, da sam postojala i da još postojim. Potresala bi me želja, uporna do bola, da sudjelujem u svemu, iz čega raste život na zemlji, da se opijam izražajima toga života, da se ispunim do srži nečim dubokim, radosnim ili bolnim, što ne bi nestajalo na svakom prelazu iz dana u noć i obratno, nego što bi zrilo u saznanju, da sam bila i da jesam.

Poželjela sam neki put, da se pretočim u zvuk, koji bi putovao svijetom, da se rasplinem u valu, koji se pjeni na morskoj pučini, da budem dijelić svemira, koji u svom sitnom postojanju nosi veliku životnu tajnu svoga određenja.

Neki su me dani smirivali i ograđivali od težnja, koje su plovile takvim zasebnim putovima. Onda se činilo, kao da polako zacjeljuje, što je bilo pozljeđeno nekom patnjom i da se briše zaostali trag nedoplakanih suza, koje su često mogle izgledati besmislene, ali ipak su sadržavale i krv i bunu mladosti i bola.

Činila se daleka sanja o ljepoti, koja živi izvan usko povučenih granica svakidašnjosti i sam njezin odsjaj čini se blijed i bez prave topline. Da li je doista

trebalo znati, (pitanje, koje je već tolike boljelo!) da ljepota postoji, ako sam put do nje potroši često i najveći dio čovječjega vijeka?

Nanosi sumnja zazidali bi kojiput prozore, kroz koje se k meni nagibala nada u nešto veliko i novo, i tad bi tapala u mraku, u kojem su oživljavali mrtvi zanosi i nestali sni.

Možda sam najintenzivnije od svega proživljavala strah, da ne ostanem iza zatvorenih vrata i zazidanih prozora, u takvom tijesnom prostoru, punom mraka. Možda me je najviše upravo to plašilo, da trpim, a pokorno i bez smisla, ne poznavajući vrijedan razlog patnji.

I još jedno: nisam htjela da me iskvari to, što trpim i da postanem radi toga gora. Nisam htjela, da budem bešćutna za drugoga, baš radi toga, što su drugi to bili često sa mnom i da se osvećujem drugima tvrdoćom svoga srca i cinizmom.
Bila sam svijesna: najgore je, kad čovjek mora da zazire od samoga sebe. Kuda će onda, ako ne može ostati sam sa sobom u miru? U što će se povući, ako mu vlastita duša ne bude više dostojnim zaklonom za tišinu, ako mu je zaprljano vlastito srce?

— — — — — — — — —

Stanko se vratio.

Uzeo je u najam jednu sobu i pisao mi, da mu tamo pošaljem njegove stvari.

Donijela sam ih sama.

— Bila si radoznala na me? Njegov je pogled gledao kroz mene, tko bi znao kamo. Kao da i nije prošlo toliko vremena, što se nismo vidjeli! Kao da sam mu postala posve strana.

— Nisam radi toga došla! — mirno sam otklonila. — Ne radi toga.

Opazila sam: oslabio je, jedan sijedi pram pao mu je na čelo, a crta gorčine duboko se urezala u licu.

— Nisam te zvao.

Namjerno je njegova hladnoća odbijala moju toplinu i povlačila oko njega krug, kojega nisam smjela preći.

— Nisam to ni očekivala.

Pokušavala sam prodrijeti branu među nama, no daljina je ipak, usprkos mojem nastojanju, da je ne vidim, rasla među nama tjeskobna i gladna.

— Htjela si silom?

Odjeknuo je smijeh leden od ruga.

— Silom?!

Riječi su jurišale poput naoštrenih bodeža i razdirale nježno tkivo preko tek zaraslih rana.

— A tvoj goluban? Što on radi?

Najveći bijes rađa se kojiput iz najdublje muke, pa ipak zar nema načina, da čovjek kroti svoje ranjeno srce iz obzira prema drugome, kako bi bar njega poštedio od stare i uvijek nove gorčine?

Strijelovitom brzinom taknula me se misao: kako bi bilo nesnosno, kad bi se uvijek moralo strepiti, da ne plane sve ono pakosno i otrovno, što se uhvatilo kao talog u duši! Kako bi bilo strašno, kad bi se kroz čitav daljnji život protezalo nesretno sjećanje i zato, jer ga drugi ne bi mogao zaboraviti, ne bi bilo ni meni dopušteno, da ga zaboravljam i dok bi omrknulo drugome, ni meni ne bi smjelo svanuti!

U teški muk zavili su se trenuci.

— — — — — — — — —

— Otputuj! Pođi na selo, da se tamo oporaviš! — slušam sebe, kako mu govorim. — I onako još nemaš službe, pa dok se to riješi.

— Riješit će se.

— Ne će to biti odmah!

Čitavo je biće Stanka utjelovljeni krik otpora.

— Kako to zamišljaš? Vraćaju se ljudi s robije, oni ipak moraju imati kamo da se vrate! Oni moraju nešto naći na svom povratku, ako još uvijek ne slobodnu zemlju, ako već ne dom, kojega su imali, ono bar kruha...

Stanko se uzbuđuje i viče — on nervozno maše rukama i glavom i juri kroz sobu dugim koracima.

— A ti misliš?

— Rekla sam, da pričekaš na selu, dok te ne vrate na tvoje mjesto! — hoću da mu objasnim. — Mislila sam: koristit će ti onaj zrak i mir...

— U tvojoj kući?

— U našoj kući! — ispravljam ga, naprežući se, da ostanem strpljiva. — Nismo dijelili, što smo imali na tvoje ili na moje!

— Nismo dijelili dosad. Ali odsada...

— Odsada imamo još manje — odgovaram mu izmučeno i skoro šaptom.

— Još manje!

Stanko me ne shvaća. Zuri u mene nepovjerljivo i raširenih očiju, koje je potamnila sumnja.

— — — — — — — — —

Kakvo to zvóno zvoni u mojoj glavi i zvoni svom snagom, te mi se čini, kao da ću oglušiti od te buke? A zatim, zašto raste moja glava i preteška je, te se ljulja na vratu, kao da će se otkinuti? Možda to više niti nisam ja — možda ja više ne živim, a neki drugi čovjek trpi, eto, moj bol i u nekome drugome živi ta buka!

Bacam se u krevetu, uzglavlje je tvrdo poda mnom, žulja me i i pali i nigdje ne mogu naći mjesta.

Otkada sam bolesna? Raste vrućica, a nečije me ruke zamataju u pokrivače, pod kojima ne mogu disati i ležaj je meni prekratak, to je valjda moj bijeli dječji krevet, sa slikom glave anđela, u kojem sam nekad snivala svoje bijele sne.

Ali ne sjećam se, kada sam opet ovamo legla i bit će, da sam se zabunila, jer sam prerasla taj nekadašnji ležaj i moji sni nisu više djetinji ni kristalno čisti.

Netko mi prinosi ustima neki lijek: gorak je, ali nije novo za me, da pijem trpkost.

Ljulja se svjetiljka na stolu do moga kreveta, ljuljaju se stolice i ormar.

Okreću se stvari, najprije umjereno i polako, zatim sve bijesnije, sve brže.

Plameni kolutovi vrte mi se pred očima i iz njih sijevaju iskre. Mašta je razapela krila i ona me nose posvuda po svijetu, dižu me nekuda visoko i bacaju u dubine — na njima se vraćam u rano mladenačko doba, na one široke i ravne staze, kojima sam koračala i opet dalje na uspon, koji sam započela, ali ga nisam dovršila.

Lice majke opet je mlado i ožareno brigom. Kamo sam to odlutala, a da njoj ništa nisam rekla?

Bolujem. Radi toga te čudne slike, koje gledam o događajima koji su davno nestali, o ljudima, kakvi su nekad bili.

A zvono zvoni okrutnom snagom i upornošću, to muči i to boli, ali to me i uvjerava da živim. To sam ja. Ja trpim. Glava kao da mi neprestano još raste, a sve je blijeđa i sve je krhkija moja mogućnost da se snađem i da se sjetim, kada se to započelo s mojom bolešću i kako to već dugo traje.

Mutne su misli — na sve pada magla.

XL.

Tko je sam plakao, znat će, što su suze i morao bi biti surov i divlji, da im se smije. Tko shvaća, da netko drugi stradava, a ne bi trebalo da pati, zar ga ne će požaliti? A trpi li tko radi nas, jednom će njegove suze i u nama proplakati, jednom će njegova muka i u nama oživjeti, pa bude li tad prekasno, da je popravimo, nosimo pakao u sebi, iz kojega više nijedan put ne vodi na svijetlo.

Kako je čovjek umoran od neprestane hajke svojih dana i kako je željan zaklona u sigurnosti! Kako ga upravo vlastita bijeda goni na to, da uči spoznavati i cijeniti tuđe potrebe i da spoznaje dužnost, da bude bar malo dobar drugome!

U istinu, onaj, kojemu smo bez primisli i suzdržavanja pružili ruku, ne može uvijek razumjeti, da mu netko drugi hoće pomoći.

Odatle razni nesporazumci i sukobi i razlazi, koji nisu trebali nastati. Odatle razni lomovi i zatim tišine bez šuma i bez glasa.

Htjela bih biti dobra Stanku, makar da on to tvrdokorno odbija.

Vrijeme provedeno u zatvoru, bilo je tako gorko za nj, o, ne treba on to spominjati, da to shvatim! On je očvrsnuo u toj samoći, on, koji samoću nikada prije nije podnosio. Tko zna, da li se ikome tužio i ne će li uvijek ostati zatomljeno šutnjom, što je bilo možda najgore za nj!

Mislim, da ni on sada ne će sustati, ma što još došlo. Našao je sadržaj stvarnosti, vrijedan svoje žrtve, a to novo u njegovu životu, ne ostavlja me više u sumnji, da je pošteno odabrano. I tako me i to veže uza nj u ludom metežu ovih dana, a pored čisto ljudske gladi za nečim postojanim i dobrim.

Malo mogu učiniti za nj, a od svega, što bih htjela, da učinim i tek sitni dio svih mojih nakana prelazi u ispunjenje.

Još je u meni zaostatak iz onoga doba, koje je upućivalo ženu, da traži zaklon za sebe od vanjskih nepogoda, ali ipak težnja plamti u meni, da stvaralački sudjelujem u takvome životu, koji bi zvao na smioni let, na borbu, pa i na pregaranje, bude li trebalo.

Ne treba li zemlja i žene kao i muževe, združene u istoj misli za isti cilj — ne otvaraju li se mnogi vidici i putovi za sve, kad oni progledaju i budu svijesni sebe?!

Dok prizdravljujem poslije bolesti, što me je iznenada napala, mislim često, što bi valjalo da bude: samoća kao nastavak moje prijašnje osamljenosti ili ponovno združivanje sa životom čovjeka, koji bi jednako tako trebao moju blizinu, kao što bih ja trebala njegovu.

U ovaj čas i nije toliko važno znati, kakve bi mi mogućnosti pružio ovaj ili onaj oblik života, koliko bi bilo važno ispravno osjetiti, što bi baš trebalo prihvatiti. Kakvi bi bili rezultati moga izbora, a za mene samu, to bi se moglo vidjeti tek kasnije, ali ne može se stati neodlučno i ne poći bilo jednim, bilo drugim smjerom.

Stanko se ipak odlučio da posluša moj savjet i otputovao je na selo. Vjerujem, da je za njega to bolje, dok istovremeno ta njegova ponovna udaljenost otežava saznanje, koje bih trebala, kako će biti s nama. Čini mi se, da bih na to mogla odgovoriti, kad bih znala, što se krije pod njegovim povrijeđenošću: ravnodušnost ili bol — snalaženje u osami ili mržnja prema meni, kao posljedica upravo takvog nesnalaženja. Ali tko može ispravno slijediti pokrete jedne druge duše, tko može jasno čuti njezin govor? Griješimo kad tijelo stavljamo na žrtvenik, pred kojim se klanjamo, kad tijelu ugađamo i nastojimo da razaberemo, što bi mu trebali dati, a

ispred tajne duše toliko puta prolazimo bez dovoljnog interesa i bez pažnje!

To je možda zato, što tijelo viče, tražeći svoja prava, a jecaj duše mnogo puta ostaje prigušen i teško ga se može razabrati.

Možda je to zato, što se prema drugima suzdržljivo otvaraju vrata duše, mučno se propušta drugoga da uđe.

Kako onda znati istinu drugoga, kako odabrati ono, što je pravo?

Bolest me je za neko vrijeme zadržala u kući, a tad je započelo opet iz nova: služba, neuklonivi susreti s ravnodušnim ljudima, neizbježivo uklapanje u sustav, koji se ne brine za pojedinca. Opet je započelo ono, što se zapravo samo nadovezalo na prekinuto, kad više nisam dospjela na ništa svoga i samo kao zraku spasenja, nosila sam u srcu koju lijepu sliku, koju sam dospjela opaziti, koji poljubac sunca ili igru vjetra u kosi.

— Nije tebi gore, nego što je tisućama drugih! — govorila je majka, kad se njoj činilo, da je primijetila nemir moga nezadovoljstva. I ponavljala je, kao da je htjela, da to konačno upamtim: Nije tebi gore!

Onda sam sagibala glavu i događaj bio je za me i sam koji čas, ako je bio tih i moj. Onda je izgarala buna u mojoj svijesti i svaki neizraženi prosvjed — među tolikim krikovima stapao se i moj krik — u tragu, što ga ostaviše nečije umorne stope, bio je i moj trag.

A sada?

Rijetki su moji slobodni časovi, ali kada ipak dolaze, približavam se ljudima, za koje osječam, da ne žive samo za svoje dobro.

— Tu sam! — velim tiho i oni me prepoznavaju.

Dotle, svijet se dalje mahnito i krvavo kovitla, opet slutimo val novih strahota, koje dolaze, i nebo postaje crno, a gavranovi, što mirišu krv, sablasno kruže.

XLI.

Smračilo se. Posljednja crta sunca davno se već povukla pod svilu oblaka.

Iz moga staroga doma izašli su gosti.

Sad opet nema nikoga u sobi, osim poznatih mi sjena, što se vrzu oko mene, pa čas prilaze, čas odmiču.

Među njima sam, koje čuvaju stražu oko mojih prošlih dana. Prolaze te sjene po kući koracima nečujnima za druge, gledaju me u oči i govore.

Radosno je i u isti mah bolno susretati sebe u svim onim likovima, koji su zadržali nešto od moga života.

Onda se počinju polako rasplinjavati i nestajati u tami, a zrcalo odrazuje samo moje lice, kakvo je sada i moj pogled s kojega silaze sanje.

Stišava se moj nemirni dah, polažem svoj umor u nečije nevidljive ruke.

Trebat će pozdraviti ovu noć, što se rasipa u miris, u zvijezde i u blago milovanje.

Posebno me privlači ta noć u mojem rodnom kraju — bit će, da sam već zaboravila, kakve su bile one noći prije.

Doputovala sam ovamo — snažno me je privukla želja, da tu provedem makar i najkraće vrijeme, a to vrijeme postalo je krilato i proletjelo je u dahu.

Još prije nego što sam došla, Stanko je odavde otišao.

Zapravo, on niti nije znao, da namjeravam doći.

U ovoj sobi kao da još diše njegova prisutnost: neke su stvari ostale baš na onom mjestu, kako ih je on ostavio.

Ne znam, zašto mi se čini, da on i nije otišao daleko, nego da obilazi oko kuće i svaki čas može opet ući ovamo.

Zar sanjam, ma da sam budna, kad mi se čini, da mu čujem glas, a taj više ne viče i ne prijeti, nego je topao i dobar, kakvi bi morali biti svi glasovi ljudi?

Na stolu su ostali moji zapisi — sad ih već mogu uništiti.

Znam, da se osjećam na toliko toga, za što nisam vjerovala, da ću se sjetiti i da sjećanja padoše kao krijesnice u moju samoću.

U nekim čašama, koje još nisam uklonila sa stola, ostalo je neispijenoga vina. Ljudi su nazdravljali jedni drugima i pili su za uspjeh, za sreću...

Ja sam međutim postala dijete, kojemu su kuće, drumovi i svako drvo kraj puta pričali svoje priče.

Ja sam se sagibala dušom uz svaku travku, a turobno sam se osmjehivala, kad bi mi u uhu zaostao završetak polupijanih uzdisaja.

O, nije tako lako ispunivo biti sretan!

Kako često zaboravlja čovjek, da iz ranjenih snova ne rastu odmah drugi i novi snovi i kako je dug i mučan napor do zadovoljstva!

Vrijeme je podiglo visoke brane između mene i mnogih drugih; često se protežem na prste, kako bih uspjela da vidim, što se događa preko toga zida, (a drugi su također skriveni iza svojih zaklona i isto tako proviruju k meni).

Kako je blagoslovljen dar sudbine takvo saznanje, da možemo prići, bez straha, jedni drugima, a da odatle raste naša snaga.

Kad se sutra u podne raspjevaju zvona nad mojim selom, ja ću kretati na stanicu, da se vratim u grad.

Dobar je bio boravak ovdje. Tko zna, kada ću opet ovamo i što će do onda još ponijeti duša!

U zraku još jako i opojno miriši ljeto.

A jesen je već tako blizu.

Zriju plodovi i vrijedan ih gospodar ogledava i sprema.

Zrikavci se oglasiše svojim pomamnim i dugim zovom.

Možda će njihova pjesma već brzo umuknuti i preko noći navalit će vihor i studen.

Onda, kad se navijesti jesen, trebat će ući u kuću i ugrijati se pod njenim krovom.

Kad bih mogla točno znati, da li i Stanko tumara oko kuće ili je to netko drugi, kojega korake razabirem!

Kad bih mogla biti sigurna, da li je on daleko ili je još tu, u blizini, a nema li njega, ne prolazi li ovuda kakav drugi kasni lutalac, koji punim grudima udiše milinu ove noći, ali također možda već sluti, kao i ja, da bi doskora mogla nahrupiti bura!

Na kući su ostala pritvorena vrata, svjetiljka gori, a ja bdijem.